

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ՊԱՊԻՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր, V, գլ. Բ, Ապա Վասակի որդի Մուշեղը՝ Մեծ Հայքի սպարապետը, ընտրեց քառասուն հազար ընտիր և հավատարիմ մարդիկ ազնվականներից ու ազգականներից, միաբան և միակամ, պատրաստեց նրանց համար ձի, զենք, ուտեստ և իր հետ առնելով գնաց Ատրպատականի սահմանում նստեց՝ Հայոց աշխարհը պահպանելու համար: Նույն ժամանակ Պարսից Շապուհ թագավորն էլ իր զորքով ամենայն պատրաստությամբ եկավ Ատրպատական աշխարհը. և նրա բանակի մի գնդի առաջնորդն էր Մերուժանը, իսկ թագավորի բուն գունդը մնաց Թավրեշում:

Եվ Հայոց զորավար ու սպարապետ Մուշեղը իր քառասուն հազարով գալիս հարձակվում է (Շապուհի) բանակի վրա ու կոտորում է բոլորին: Պարսից Շապուհ թագավորը մի ձիով փախչելով ճողոպրում է, իսկ բանակի ամբողջ բազմությունը սրի է անցկացնում Մուշեղը Հայոց զորքով: Շատերին կոտորեցին, Պարսից ավագներից շատերին ձերբակալեցին, ավար առան Պարսից թագավորի գանձերը, բռնեցին նաև տիկնանց տիկնոջը՝ մյուս կանանց հետ միասին: Մուշեղ սպարապետը ձեռք գցեց նաև ամբողջ մաշկավարզանը, իսկ մոտ վեց հարյուր ավագների Հայոց Մուշեղ զորավարը հրամայեց մորթազերծ անել, մորթերը հանել ու խոտով լցնել և ապա բերել տվեց Հայոց Պապ թագավորի մոտ: Այսպես էր նա անում իր հոր՝ Վասակի վրեժն առնելու համար:

Բայց Պարսից Շապուհ թագավորի կանանց որևէ անարգանք հասցնել թույլ չտվեց Հայոց Մուշեղ գորավարը, այլ հրամայեց բոլորի համար ժանվարներ պատրաստել և նրանց բոլորին ազատ արձակեց իրենց ամուսնու՝ Շապուհ թագավորի ետևից: Պարսիկներից էլ մարդիկ արձակեց, որ ողջ և անարատ գնան Պարսից Շապուհ թագավորի մոտ, իսկ Պարսից թագավորը զարմացավ Մուշեղի բարության, քաջության և ազնվության վրա, որ իրեն ոչ մի անարգանք չհասցրեց կանանց վերաբերմամբ: Այդ ժամանակները Մուշեղը մի ճերմակ ձի ուներ, իսկ Պարսից Շապուհ թագավորը, երբ գինու (գավաթը) ձեռքն էր առնում, երբ ուրախության ժամանակ իր գորքին հյուրասիրում էր, ասում էր. «Ճերմակաձին թող գինի խմի»: Եվ մի գավաթի վրա նկարել տվեց Մուշեղի պատկերը՝ ճերմակ ձի հեծած, և ուրախությունների ժամանակ այդ գավաթը դնում էր իր առաջ ու շարունակ նույն բանն էր կրկնում «Ճերմակաձին թող գինի խմի»:

Իսկ Մուշեղը և Հայոց բոլոր գորքերը Պարսից բանակի ավարն առան ու լիացան գանձերով և ստացվածքներով. ավարից մեծ բաժին պահեցին իրենց Պապ թագավորի համար, նույնպես և Հայոց այն գորքերի համար, որ մնացել էին Պապ թագավորի մոտ: Ավարից մաս հանեցին նաև Հունաց գորավարների համար, որոնք Պապ թագավորի մոտ էին, այնպես էլ բոլոր գորքերին բաժին էին հանում բերած ավարներից: Բայց երբ Հայոց գորքերն իրենց երկիրը դարձան, Հայոց գորքերից շատերը Պապ թագավորի առաջ ամբաստանեցին Մուշեղ սպարապետին, թե ինչո՞ւ նա ազատ արձակեց Պարսից թագավորի կանանց, որ մեր թշնամին է. և Հայոց Պապ թագավորը այս բանի պաաճառով երկար ժամանակ ոչ քիչ թշնամությամբ էր վարվում Մուշեղը հետ:

V, գլ. Դ. Սրանից հետո Պարսից թագավորը նորից գորահավաք է կատարում և իր ամբողջ ուժով ու զորությամբ և բոլոր գորքերով շարժվում գալիս հասնում է Ատրպատական աշխարհը: Ինքը քիչ գորքերով մնում է այնտեղ, իսկ գորքերի ամբողջ բազմությունը պատերազմի ուղարկում Պապ թագավորի դեմ: Պարսից գորքը գալով ասպատակում է և հասնում մինչև Հայաստանի միջնաշխարհը: Այն ժամանակ Հայոց Պապ թագավորն էլ հրամայում է գորածողով անել Բագավանում: Հունաց գորքն էլ, որ գտնվում էր Եռանդում ու Բախիշում, եկավ, միասին հավաքվեցին Պապ

Թագավորի մոտ, իրենց բանակի շուրջը փոս կտրեցին Նպատ լեռան մոտ, Եփրատ գետից ոչ հեռու. կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին ճակատամարտի:

Ահա Հայոց զորավար Մուշեղ սպարապետը հավաքում է հայկական ամբողջ զորքը. ավելի քան իննսուն հազար մարդ կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին: Իսկ երբ Պարսից Շապուհը իր զորքերը դասավորում է Հայոց աշխարհը և Հունաց զորքերի դեմ, այնտեղ՝ Պարսից թագավորի մոտ է լինում Աղվանից Ուռնայր թագավորը: Արդ՝ Ուռնայրը առաջ է գալիս և Պարսից Շապուհ թագավորից պարզև է խնդրում, ասելով. «Այրերի մեջ քաջ, եթե կամենում ես, ինձ իբրև պարզև հրաման տուր, որ Պապ թագավորի հայկական զորքերի դեմ ես ինքս դուրս գամ իբրև առաջապահ կովող իմ գնդով, որովհետև Արյաց գնդին պատշաճ է Հունաց զորքերի դեմ դուրս գալ, իսկ ես իմ գնդով Հայոց իշխանների դեմ դուրս կգամ»: Եվ Շապուհ թագավորը հավանություն տվեց, շնորհակալություն հայտնեց ու հրաման տվեց: Բայց Մերուժան Արծրունին պատասխան տվեց ու ասաց Ուռնայրին. «Դու՛ր գագ գրկեցիր, շատ զարմանալի կլինի, եթե հավաքել կարողանաս»: Եվ Մերուժանը մի մարդու միջոցով գաղտնապես լուր ուղարկեց Հայոց Մուշեղ զորավարին. «Գիտցի՛ր և պատրաստվի՛ր, Մուշեղ, որ Աղվանից Ուռնայր թագավորը մեծ պարծանքով քեզ պարզև է խնդրել: Նայի՛ր, թե ինչ պիտի անես»:

Բայց մինչև Պարսից զորքերը չվում գալիս էին Հայոց վրա, նրանց հետ էր և Աղվանից Ուռնայր թագավորն իր գնդով: Աղվանից թագավորը խոսում է իր մոտ եղողների հետ և ասում. «Ձեզ այժմվանից հիշեցնում եմ, որ մտքներում պահեք, երբ մենք Հունաց զորքերը ձերբակալենք, նրանցից շատերին կենդանի թողեք, որպեսզի կապենք ու տանենք Աղվանք և իբրև կավագործ, գալատոս և որմնադիր աշխատեցնենք մեր քաղաքների, ապարանքների և ուրիշ պիտույքների համար»:

Երբ Պարսից և Հունաց երկու գնդերը եկան իրար մոտեցան և պատրաստվում էին կովի, Հայոց Պապ թագավորն էլ զինվեց ու պատրաստվեց ճակատամարտի մեջ մտնելու: Բայց Տերենտը՝ Հունաց զորավարը, թույլ չտվեց, որ Պապ թագավորը կովի մեջ մտնի: Նա ասաց. «Հունաց թագավորը մեզ ուղարկեց քեզ համար, թե գնացե՛ք նրան պահպանեցե՛ք: Արդ՝ եթե քեզ մի բան պատա-

հի, մենք ի՞նչ երեսով պետք է տեսնենք մեր թագավորին, կամ ի՞նչ պիտի պատասխանենք: Եթե մենք այստեղ առանց քեզ կենդանի մնանք և մեր թագավորի մոտ հասնենք, մենք գլխապարտ կմնանք մեր թագավորի առաջ: Դու, արքա, արա՛, ինչ որ ասում՝ ենք քեզ. ա՛ռ՝ Ներսես եպիսկոպոսապետին, գնա՛՝ Նպատ լեռը, մի ամուր անվտանգ տեղ նստի՛ր և թող սուրբ Ներսես եպիսկոպոսապետը աղոթք անի և խնդրի աստծուց, որ մեզ հաղթություն տա: Այնտեղից բարձրից կնայես և կտեսնես մեր ջանքերն ու աշխատանքը պատերազմի ընթացքում, ամեն մեկի քաջությունն ու երկչոտությունը, որ քո առաջ կկատարվեն»:

Իսկ պատերազմի մեջ աստծու օգնությունը հասնում է հույներին, և հաղթություն է շնորհվում Հայկական գնդին: Պարսից գնդերը պարտություն կրեցին, փախուստի դիմեցին և ցրվեցին, սփռվեցին դաշտերում, լեռների կատարներին, խորերում և ձորերում: Նրանց հետամուտ էին լինում Հունաց և Հայոց զորքերը, հասնում ու կոտորում էին մեծ ու փոքր առհասարակ, շատերից քչերը, որոնք լավ ձիեր ունեին, կարողացան փախչել: Փախստականների ետևից էին ընկնում Հայոց զորքերը և շատերին կոտորում էին ճանապարհին, և այսպիսով Պարսից զորքերին հալածում էին մինչև Ատրպատական, Հայաստանի սահմանները:

Իսկ Մուշեղ Հայոց սպարապետը չարաչար կոտորում էր Պարսից զորքերը և, աչք պահելով, հանդիպում է Աղվանից գնդին ու բոլոր զորքերը ջարդում է. հասնում է Աղվանից Ուռնայր թագավորին, մինչդեռ նա փախչում էր: Մոտենալով՝ իր նիզակի կոթով երկար ծեծում է նրա գագաթը՝ ասելով. «Շնորհակալ եղիր, որ թագավոր մարդ ես, գլխիդ թագ ես կրում. ես թագավոր մարդուն չեմ սպանի, մինչև անգամ եթե շատ նեղն էլ ընկնեմ»: Եվ թույլ տվեց նրան ձիավորների հետ փախչել գնալ Աղվանից աշխարհը: Իսկ երբ Հայոց բոլոր զորքերը հետ դարձան, թիվ չկար ախոյանների այն գլուխներին, որ Հայոց Մուշեղ քաջ զորավարը բերել էր Հայոց Պապ թագավորի առաջ: Այնպես էլ բոլոր նախարարներն ու մեծամեծները և ամբողջ զորքը, ամեն մեկն իր չափին: Եվ մեծ հաղթություն եղավ Հայոց աշխարհի ու Հունաց զորքերի համար: Նրանք լիացան մեծ ավարով՝ գանձերով, զենքերով, զարդերով, ոսկով ու արծաթով, շատ կարասիներով, ձիերով, ջորիներով և

ուղտերով, որ խլեցին (պարսիկներից): Ավարը շատ շատ էր. նրան թիվ ու չափ չկար:

V, գլ. Ե. Ապա Աղվանից Ուռնայր թագավորը գաղտնի լուր է ուղարկում Մուշեղին. նրա մոտ մարդ է ուղարկում և տեղեկություն հաղորդում՝ ասելով. «Շատ շնորհակալ եմ քեզանից, որ ինձ չսպանեցիր. աստված ինձ քո ձեռքը տվեց, բայց դու ինձ խնայեցիր, այս քո լավությունը չեմ մոռանա, քանի կենդանի եմ: Բայց իմաց եմ տալիս քեզ, որ Պարսից Շապուհ թագավորը պատրաստվում է բոլոր իր գորքերով անսպասելի կերպով հարձակվել քո վրա»: Այն ժամանակ Հունաց ստրատելատը կազմակերպեց իր ձեռքի տակ եղած գորքերը և շարժեց տարավ Ատրպատական աշխարհից՝ Գանձակի կողմից դեպի Հայաստանի սահմանները: Այնպես էլ Հայոց Մուշեղ գորավարը մի տեղ հավաքեց Հայոց բոլոր գորքերը, որոնք իննսուն հազար ընտիր մարդիկ էին, լավ զինված, նիզակները ձեռքներին, չհաշված ասպարակիրներին: Սրանք էլ, ստացված տեղեկության համաձայն, շտապով վաղօրոք հասան իրենց սահմանները. միայն թագավորը մնաց Հայոց աշխարհում: Ներսես եպիսկոպոսապետն ևս մնաց երկրում և հրամայեց ամբողջ երկրում աղոթք անել այն գորքերի համար, որ գնացել էին պատերազմի:

Իսկ Պարսից Շապուհ թագավորը իր ամբողջ գորքերով գալիս հասնում է պատերազմի տեղը և տեսնում է, որ Հունաց գորքերը և Հայոց զունդը արդեն կազմ ու պատրաստ են պատերազմի: Երկու ճակատները խառնվում են իրար, և Պարսից գորքը պարտություն է կրում: Մանավանդ նիզակավորների գնդերը մոլեգնաբար հարձակվելով իրենց ձիերի վրայից հարվածելով՝ քաջությամբ գետին էին գլորում իրենց ախոյաններին Պարսից Շապուհի թագավորի դեմուդեմ: Երբ գետին էին գլորում, Հայոց բոլոր գորքերը քաջալերական ձայներով աղաղակում էին. «Ա՛ռ, քաջ Արշակ»: Ամեն անգամ, որ այդ պատերազմում մի ախոյան էին սպանում, նրան էին նվիրում իրենց նախկին թագավոր Արշակին՝ ասելով. «Մեր Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»: Երբ Հայոց ազատների նիզակավոր ախոյանները խմբովին հարձակվում էին Պարսից նիզակավորների վրա ու վեր էին գլորում, քաջալերությամբ ասում էին, «Ա՛ռ, քաջ Արշակ». իսկ երբ այս ախոյաններին մորթում, գլխատում էին, ասում էին. «Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»:

Իսկ լեգեոնների գործի բազմությունը, այսինքն Հունաց ասպարակիր գործը, նույնպես և Հայոց ասպարակիրները, պահպանում էին Հայոց գործի թիկունքը, վահաններով պատսպարված լինելով, ինչպես մի ամուր քաղաք (կովոդների) թիկունքում: Երբ Պարսից գործերը փոքր-ինչ վանում էին Հունաց գործերին կամ Հայոց նիզակավոր զնդերը, սրանք Հունաց վահանավոր լեգեոնների կամ Հայոց ասպարակիրների մեջ էին մտնում՝ ինչպես բերդերի մեջ և հանգստանում էին: Իսկ երբ մի փոքր շունչ էին քաշում, ապա այնտեղից դուրս գալով հարձակվում էին և պարսիկներից անթիվ մարդիկ իրենց ոտքերի տակ էին գլորում և սպանում ու գլխատում էին նույն քաջալերական խոսքերն ասելով իրենց Արշակ թագավորի համար: Այսպիսով նրանք անչափ և անթիվ գործեր կոտորեցին պարսիկներից: Հետո երբ պարսիկները փոքր-ինչ նրանց հաղթում էին, նրանք դարձյալ իբրև մի բերդ ապաստանում էին լեգեոնի վահանավոր գործերի մեջ, որոնք իրենց վահանները բաց անելով, նրանց ներս էին ընդունում ու փակում: Այդ օրը Հունաց գործն ու նրանց Տերենտ ստրատելատը և Հայոց զնդերն ու նրանց Մուշեղ սպարապետը Պարսից գործերը ջարդեցին, ոչնչացրին: Պարսից Շապուհ թագավորը քիչ մարդկանցով փախչում է այդ պատերազմից: Իսկ սրանք սահմանապահներ են դնում և դառնում են իրենց Պսպ թագավորի մոտ բարի անունով, մեծ ավարով և շքեղությամբ:

ԱՄՄԻԱԼՈՍԸ ՊԱՊԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՄԻՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք I

18—23. Տերենտիոսի՝ Պսպ թագավորի մասին հաճախակի արած բամբասանքների, ինչպես և Պսպին Տարսոն կանչելու և բռնելու անհաջող փորձի հետևանքով՝ սաստկացավ կայսեր անհաշտ ատելությունը Պսպի նկատմամբ, սկսեցին անընդմեջ նորանոր նենգություններ հորինել նպատակ ունենալով զրկել նրան կյանքից: Այս (դավադրությունը) զլուխ բերելու գործը գաղտնի գրությամբ հանձնարարվեց Տրայանոսին, որն այն ժամանակ Հայաստանում հռոմեական գործերի հրամանատար էր նշանակված: Աշխատելով նենգադավ խորամանկությամբ, սա մեկ նրան էր հանձնում Վաղեսի նամակները՝ հավատացնելով նրա բարյացա-

կամ վերաբերմունքը, մեկ ինքն էր գալիս Պապի մոտ ճաշկերույթի և, վերջիվերջո, երբ դավադրությունը լիովին կազմակերպվեց, շատ քաղաքավարի ձևով Պապին հրավիրեց իր մոտ ճաշի:

Թագավորը ոչ մի վտանգ չզգալով, եկավ և նստեց իրեն տրամադրված պատվավոր տեղում: Մատուցվեցին ընտիր կերակուրներ: Ընդարձակ դահլիճը դրդում էր լարավոր և փողավոր գործիքների հնչյուններից: Երբ գինին տաքացրեց գլուխները, ինքը հրավիրող Տրայանոսը, դուրս գնաց բնական կարիքը բավարարելու պատրվակով: Ապա ներս եկավ ահեղատես մի բարբարոս, որը կոչվում է սուպրե: Հայրենին սպառնացող հայացքով, թափահարելով պատյանից հանած սուրը, մոտեցավ երիտասարդ թագավորին, որ սպանի նրան, որի առջև փակված էին դուրս պրծնելու բոլոր ճանապարհները:

Թագավորը նրան տեսավ այն ժամանակ, երբ փոքր-ինչ թեքված էր բազկաթոռում: Վեր կացավ և հանեց դաշույնը, որպեսզի, որքան կարող է, պաշտպանի իր կյանքը, սակայն նա վայր ընկավ կրծքից խոցված որպես ամոթալի մի գոհ: Նա հռչակեց կրկին հասցված հարվածներից: Ահա այսպիսի նենգությամբ խարդախվեց դյուրահավատությունը: Հյուրընկալության ժամանակ օտարականի արյունը թափվեց շքեղ սեղանածածկոցների վրա՝ աստծո հյուրասիրության դեմ հանդիման, մի բան, որը նույնիսկ Եվքսինյան Պոնտոսի կողմում խղճմիտ երկյուղածության արժանի վարմունք է համարվում: Այնուհետև, ճաշկերույթի մասնակիցները, չափից դուրս հագեցած պատահարից, սարսափահար դուրս փախան:

1. Բյուզանդական իշխանությունները Պապին ցանկացել են սպանել այս դավադրությունից առաջ, նրանք Պապին այդ նպատակով կանչել էին Տարսոն, նա էլ գնացել էր, բայց տեղ հասնելիս, հռոմեական բանակում հայ ծառայողներից մեկը զգուշացրել էր Պապին, որ իրեն կանչել են ոչ բարի նպատակով: Իմանալով այդ մասին, Պապն իր թիկնապահ զինվորների հետ միապին, անմիջապես փախել և դուրս էր եկել թակարդից: Ամմիանոսը «անհաջող փորձ» ասելով՝ այդ է նկատի ունեցել:

ՊԱՊԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. V, գլ. ԼԲ. Եվ Պապ թագավորը իր միտքը ծոեց ու սիրտը շուռ տվեց Հունաց
թագավորից և կամեցավ սեր և միաբանություն

հաստատել Պարսից թագավորի հետ. սկսեց իրեն թիկունք դարձնել Պարսից թագավորին, նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց միաբանություն հաստատելու համար... Թեպետ Մուշեղը և Հայոց բոլոր իշխանները շատ հորդորեցին թագավորին, որ Հունաց թագավորության հետ իր ուխտը չխզի, նրանց չլսեց և հայտնի կերպով ցույց տվեց իր թշնամությունը Հունաց թագավորի դեմ:

Իսկ Հունաց իշխաններն ու զորքերը դեռ Հայոց աշխարհումն էին: Իշխաններից մեկի անունը Տերենտ էր, մյուսինը՝ Ադե: Եվ Հունաց թագավորը գաղտնի մի դեսպան ուղարկեց Հայաստանում եղած իր զորքերի իշխանների մոտ և հրաման տվեց Հայոց Պապ թագավորին սպանել: Երբ Հունաց իշխանները Հայաստանում այս հրամանը ստացան իրենց թագավորից, հարմար դեպքի էին սպասում, որ Հայոց Պապ թագավորին սպանեն: Պատահեց մի հարմար ժամանակ, երբ Հունաց զորավարները՝ Տերենտն ու Ադեն, իմացան, թե Հայոց Պապ թագավորը մենակ է, երբ Հայոց մեծամեծներն ու զորքը այնտեղ չէին, և Պապ թագավորի բանակը՝ գտնվում է Բագրևանդ գավառում՝ Խու կոչված տեղում մի դաշտում, իսկ Հունաց զորքերի բանակը գտնվում էր Հայոց թագավորի բանակին մոտ, ապա Հունաց զորավարները փառավոր հացկերույթ սարքեցին և Հայոց մեծ թագավոր Պապին ընթրիքի հրավիրեցին մեծ պատվով համաձայն նրա արժանավորության, ինչպես թագավոր մարդու հրավիրում են փառավոր հացկերույթի. ամեն բան կազմել պատրաստել էին:

Պապ թագավորն ընթրիքի գալով մտավ ու բազմեց կերուխումի: Եվ երբ թագավորը մտնում է Հունաց Տերենտ զորավարի սենյակը, լեզունի ասպարակի զինվորները, ձեռքներին վահան, գոտիներում սակր, ներսը, սենյակի պատերի մոտ, շրջապատելով պահպանում էին. նույնպես և (սենյակից) դուրս պատրաստ կանգնած էին լավ սպառազինված, իսկ վրայից սովորական զգեստ հագած (զինվորներ): Իսկ Պապ թագավորն իր խելքով այնպես էր կարծում, թե իրեն պատվելու համար են այդպես անում: Եվ մինչ ընթրիքի ժամանակ նա ուտում էր, սակրավոր զինվորները նրա ետևը կանգնած նրան ամեն կողմից պատում էին: Երբ սկսեցին խմել, ուրախության առաջին բաժակը մատուցեցին Պապ թագավորին, և իսկույն հնչեցին թմբուկներն ու սրինգները, քնարներն

ու փողերն իրենց ներդաշնակ ձայներով: Վահանավոր գորքին հրաման տվին, և մինչ Պապ թագավորը ուրախության գինին բռնած էր մատներով ու նայում էր գուսանների խմբին, մինչ ձախ ձեռքը արմունկին հենած՝ մատներում բռնած ուներ ոսկե թասը, իսկ աջ ձեռքը դրել էր նրանի կոթին, որ կապած ուներ աջ ազդրին, մինչ բաժակը բերանն էր տարել, որ խմեր, իսկ աչքերով հառած նայում էր գուսանների զանազան խմբերին, Հունաց գորքերին աչքի ակնարկով նշան է տրվում. և երկու սակրավոր զինվորներ, որ ետևից կանգնած էին սպասավորության ոսկեպորտ վահաններով, հանկարծորեն միասին սակրերը բարձրացնելով զարկում են Պապ թագավորին, մեկը ուղիղ վիզն է կտրում, մյուս սակրավորը զարկում է աջ ձեռքի թաթին, որ դրված էր նրանի կոթի վրա, կտրում և դեն է նետում: Պապ թագավորը տեղնուտեղն ընկնում է բերանքսիվայր. թասով գինին, պարանոցից հոսող արյունը և նրա մարմինը միասին ընկնում են սեղանի վրա: Պապ թագավորն անմիջապես մեռնում է: Երբ սեղանատանը աղմուկ և շփոթություն ընկավ, Անձևացյաց գավառի տեր Գնելը բազմած տեղից վեր կացավ, սուրը քաշեց և սպանեց զինվորներից մեկին, որ խփել էր թագավորին: Այն Ժամանակ Հունաց Տերենտ գորավարը իր սուրը հանելով խփում է և Գնելի գլխից սկավառակը կտրվելով աչքերի վրա է շուռ տալիս, և ուրիշ ոչ ոք ոչինչ չհանդգնեց ասել նրանց և ոչ մի խոսք:

V, գլ. ԼԳ. Եվ Հայոց բոլոր մեծամեծ իշխանները հավաքվեցին միասին, և՛ Մուշեղ սպարապետը, և՛ Հայր Մարդպետը, և՛ բոլոր իշխանները. «Ի՞նչ անենք, ի՞նչ գործենք,— ասում էին նրանք,— մեր թագավորի վրեժը պահանջե՞նք, թե «ոչ»: Վերջը խորհրդի մեջ այս միտքն ընդունվեց. «Մենք չենք կարող հեթանոս պարսիկների ծառայության տակ մտնել և Հունաց թագավորին թշնամացնել, ոչ էլ երկուսին ևս թշնամացնել, որովհետև առանց որևէ մեկի թիկունքի չենք կարող ապրել»: Ապա խորհրդում այսպես որոշվեց. «Ինչ որ եղավ՝ եղավ, թող էլի Հունաց թագավորին ծառայենք, Հունաց թագավորի իշխանությանը հնազանդվենք, թող Հունաց թագավորները մեզ հետ վարվեն ինչպես ուզում են»: Այլևս չմտածեցին վրեժ լուծել կամ մի ուրիշ բան անել, այլ տեղներում լուռ նստեցին:

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ՎԱՐԱԶԴԱՏԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. V, գլ. ԼԴ. Հայոց Պապ թագավորի մահից հետո Հունաց թագավորը Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրեց մի ումն Վարագդաստի, որ նույն Արշակունի տոհմից էր: Նա մեծ շքեղությամբ եկավ Հայոց աշխարհը և թագավորեց Հայոց աշխարհում: Նա տարիքով մանուկ էր, արիասիրտ, հզոր ձեռքերով, քաջ սրտով, բայց թեթևամիտ, երեխայի նման խելքը պակաս, մանկամիտ: Բայց նրան տեսան, Հայոց մեծամեծների ու նախարարների բոլոր տոհմերը նրա մոտ հավաքվեցին՝ ուրախանալով, որ նա իրենց վրա թագավորեց:

Իսկ Հայոց Մուշեղ սպարապետը առաջնորդում էր հայերին և զգուշությամբ պահպանում էր Հայաստանի սահմանները, ինչպես սովոր էր երկիրը բարեկարգ պահել, և բարի խրատներ էր տալիս մանուկ Վարագդաստ թագավորին: Եվ միշտ հոգս էր քաշում Հայոց աշխարհի թագավորության համար, թե ինչպես շեն պահի, և միշտ բարեմտությամբ աշխատում էր, որ թագավորությունը հաստատ մնա. նա խորհրդակցում էր Հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով՝ կայսեր հետ, թե հարկավոր է Հայոց աշխարհում քաղաքներ շինել ամեն մի գավառում, որտեղ մի-մի քաղաք, որտեղ երկու-երկու, ամուր պարիսպներով շրջապատած, որպեսզի զորանիստ տեղեր դառնան ամբողջ Հայոց աշխարհում, մինչև Գանձակ սահմանագլուխը, որ սահման էր Պարսկաստանի և Հայաստանի միջև: (Նույնպես խորհուրդ էին անում) Հայոց բոլոր ազնվականներին զինավորել կայսերական ծախսով, այնպես էլ Հայոց աշխարհի զորքերը, որպեսզի այս կերպով ամեն զգուշություն ձեռք առնեն իրենց թշնամիների՝ Պարսից զորքերի դեմ: Եվ Հունաց թագավորը մեծ ուրախությամբ հանձն առավ այս բաները կատարել, որպեսզի այս բոլոր միջոցներով երկիրը հաստատ ու անշարժ կապվի իր հետ, և Պարսից թագավորը չկարողանա Հայոց աշխարհը գրավել:

V, գլ. ԼԵ, Բայց երբ Հայոց մեծ նախարարները տեսնում են, թե Հայոց Վարագդաստ թագավորը դյուրահավատ մանուկ է, չարը բարուց զանազանել չգիտե, սկսեցին այնուհետև թագավորին խաղացնել իրենց ուզածի պես, իրենց խոսքերով էին նրան կառավար-

բում, ինչպես իրենք կամենում էին: Նա ավելի լսում էր մանուկներին, որոնք տարիքով իրեն հասակակից էին, քան իմաստուն ծերերին, որոնք կարող էին նրան օգտակար խրատներ տալ:

Իսկ Բատը, որ Սահառունյաց տոհմի նահապետն էր, Վարագդատ թագավորի դայակն ու ուսուցիչը, միտք դրեց Մուշեղից հափշտակել գորավարության՝ սպարապետության գործը: Այս պատճառով նա սկսեց մատնություններ անել նրա մասին իր սանիկին՝ Վարագդատ թագավորին... Եվ այսպիսի խոսքերով շարունակ գաղտնի գրգռում էին թագավորին, մինչև որ համաձայնվեց Հայոց գորավար սպարապետին սպանել ըստ նրանց ցանկության:

Հետո խորհուրդ արին, թե ինչպե՛ս կարողանան նրան բռնել, որովհետև նրանից շատ էին վախենում: «Եթե գլխի ընկնի,— ասում էին,— մեծ պատերազմ կհարուցի, և ոչ ոք չի կարողանա նրա քաջությանը դեմ դնել. պետք է մի հնարք, խորամանկություն բանեցնել»: Եվ այսպես սպասում էին: Ապա մի օր Հայոց Վարագդատ թագավորը հրաման տվեց մեծ ընթրիք սարքել մեծ պատրաստությամբ և հրամայեց ընթրիքին հրավիրել բոլոր ավագ, պատվավոր մարդկանց, մեծամեծներին և Մուշեղ գորավարին: Վարագդատը պատրաստեց ընտիր, ուժեղ, հզոր մարդիկ, որ պատրաստ լինեն գործին՝ հանկարծակի, հանպատրաստից, անսպասելի ժամին Մուշեղի վրա հարձակվելու: Հյուրերին շատ ուրախացնում է, շատ գինի է խմել տալիս և շատ զվարճացնում է: Վարագդատ թագավորը նախապես նշան էր տվել իր պատրաստած սպանվողներին, թե՛ «Երբ կտեսնեք, որ Մուշեղ սպարապետը լավ հարբել է և հարբեցողությունից խելքը կորցրել է, ես վեր կկենամ իբր թե արտաքնոց գնալու համար, դուք այդ ժամանակ նրան շրջապատեցեք»: Բոլորը չափից դուրս խմեցին, գինովցան, բայց Վարագդատը գինի խմելուց զգուշանում էր: Երբ նա նկատեց, թե հարբեցողությունից խելքները կորցրել են, վեր կացավ, իբր թե ջուր թափելու գնալու համար, և սեղան բազմած բոլոր ավագները ոտքի կանգնեցին՝ նրան պատվելու համար: Եվ հանկարծ այն մարդիկ, որոնց հրաման էր տվել, տասներկու մարդ միանգամից միասին հետևի կողմից Մուշեղին բռնեցին, վեց մարդ մի ձեռքից և վեց մարդ մյուս ձեռքից: Երբ թագավորը ոտքի կանգնեց, (Մուշեղը) նրան նայեց (հարցական կերպով), թե ինչի՞ց է այս, և թագավորը պատասխանեց ու ասաց. «Գնա՛ Պնայ թագավորի մոտ,

հարցրո՛ւ և կիմանաս, թե ինչի՛ց է»: Այս ասելով՝ թագավորը դեպի դուռն ուղղվեց ու դուրս եկավ: Եվ Մուշեղն ասաց. «Իմ այնքան ծառայությունների, արյուն ու քրտինք թափելու, քրտինքս սլաքներով սրբելու վարձատրությունն ա՛յս եղավ: Բայց, այս մահը երանի թե ձիու վրա ինձ հասներ»... Այսքան միայն կարողացավ ասել, ավելի ոչինչ: Իսկույն Բատ Սավառունին՝ Վարազդատ թագավորի դայակը, ազդրից կախած նրանը հանելով՝ խրեց Մուշեղ գորավարի շնչափողը և իսկույն գլուխը կտրեց: Նրա մարմինը վերցրին ու տարան իր գյուղը:

V, գլ. ԼԶ. Երբ Մուշեղ սպարապետի մարմինը իր տունը, իր ընտանիքի մոտ տարան, տնեցիները նրա մահվանը չհավատացին, թեպետև տեսնում էին գլուխը մարմնից զատված: Նրանք ասում էին. «Դա անթիվ անգամ կռիվների մեջ էր մտել, ոչ մի վերք չէր ստացել, ոչ մի նետ դրան չէր կպել և ոչ մի ուրիշ զենքով դա չէր խոցվել»: Իսկ ոմանք էլ հույս ունեին, թե նա կկենդանանա, ուստի գլուխը կարելով կցեցին իրանին և հանեցին մի աշտարակի տանիքը դրին՝ ասելով. «Որովհետև քաջ մարդ էր, առեզները կիջնեն ու սրան կկենդանացնեն»: Պահապան դրին և սպասում էին նրա հարությանը, մինչև որ մարմինը սկսվեց նեխվել: Այա աշտարակից վար իջեցրին, լացին ու թաղեցին, ինչպես կարգն էր:

V, գլ. ԼԷ. Իսկ Վարազդատ թագավորը գորավարության ու սպարապետության գործը հանձնեց Բատին՝ Սահառունյաց տոհմի նահապետին, որ իր դայակն էր և Մուշեղի քսու բանասրկուն ու սպանողը: Նա Մուշեղի փոխարեն դարձավ ամբողջ Հայաստանի գորավար-սպարապետը: Իսկ Մամիկոնյան տոհմին նահապետ ու տանուտեր նշանակեց թագավորը Վաչեին՝ նույն Մամիկոնյան տոհմից:

Այս ժամանակ Պարսկաստանի գերությունից վերադարձան Մամիկոնյան տոհմից երկու եղբայր, որոնց գերի էր տարել Շապուհ թագավորը, մեկի անունը Մանուել, մյուսինը՝ Կոմս:

Երբ Մանուելը իր Կոմս եղբոր հետ եկավ հասավ Հայոց աշխարհը, և երբ նրանց տեսավ Վաչեն, որ նրա գալուց առաջ (Մամիկոնյանների) նահապետն էր, նրան հանձնեց իր իշխանական պատիվը, որ ստացել էր Վարազդատ թագավորից, որովհետև տոհմի մեջ ավագագույնը նա էր: Այսպիսով Մանուելը ստացավ իրենց

տոհմի տանուտերության և նահապետության պատիվը, իսկ Վաչեն դարձավ նրա երկրորդը:

Իր տերության պատվին ու փառքին հասնելուց հետո Մանուելը նախ և առաջ առանց Վարազդատ թագավորի հրամանի, հափշտակեց գորավարությունն ու սպարապետությունը: Ինչ որ նրա նախնիները բուն սկզբից ունեին, և ինչ որ Վարազդատ թագավորը շնորհել էր իր դայակ Բատին, այդ իշխանությունը Մանուելը ետ իլեց իր համար: Իսկ այնուհետև Հայոց Մանուել սպարապետը պատգամ է ուղարկում Վարազդատ թագավորին և ասում է. «Մենք ամբողջ տոհմով հին ժամանակներից ի վեր հավատարմությամբ ծառայել ենք ձեզ՝ Արշակունիներիդ, մեր կյանքը զոհել ենք ձեզ համար, ապրել ու մեռել ենք ձեզ համար... Առաջին Արշակունի թագավորները գիտեին, թե ովքե՛ր ենք մենք և որտեղացի ենք. բայց դու, որովհետև Արշակունի չես, հեռացի՛ր այս աշխարհից և իմ ձեռքից մի՛ մեռնիր»:

Իսկ Վարազդատ թագավորը պատասխան–պատգամ է ուղարկում Մանուել գորավարին և ասում է. «Ես իսկական Արշակունի եմ, որ իմ Արշակունի նախնիների թագը դրի և իմ նախորդների աշխարհին տիրեցի, և իմ հորեղբոր՝ Պապի վրեժն առա քո չարագործ եղբորից՝ Մուշեղից»:

Երբ շատ անգամ պատգամավորները գնացին եկան, և ավելի ու ավելի խիստ և վիրավորական խոսքեր իրար ուղարկեցին, դրանից հետո ժամ նշանակեցին պատերազմով իրար հանդիպելու: Նշանակված ժամին եկան հասան ու պատերազմ սկսեցին իրար հետ: Վարազդատ թագավորն առնում է իր զորքի բանակն ու գալիս հասնում է ճակատամարտի տեղը, լավ սպառազինված ու պատերազմի պատրաստ: Եվ Մանուել սպարապետը, ավելի մեծ պատրաստությամբ, իր գնդով նույն տեղն է հասնում, և Կարինի դաշտում երկու կողմերի գնդերն ընդհարվում են:

Այդ օրն արքայական գունդը պարտություն կրեց Մանուելի գնդից: Ոչ սակավ սպանվածները ընկած էին դաշտի վրա. շատերը խոցված, հաշմացած, վիրավորված, շատ նախարարներ կոտորվեցին և շատերն էլ հալածվելով փախուստի դիմեցին:

Իսկ Վարագրատ թագավորին հալածեցին Հայոց աշխարհի սահմաններից դուրս:

Նա գնաց Հունաց աշխարհը, այնտեղ էլ ապրեց, այնտեղ էլ մեռավ:

Իսկ Հայոց գորավար–սպարապետ Մանուելը երկիրը նվաճեց, Հայոց բոլոր մեծամեծներին ու նախարարներին իր մոտ հավաքեց, ինքը նրանց առաջնորդ ու գլուխ եղավ և վարում էր իր իշխանությունը: Երկրին հրամաններ էր արձակում թագավորի փոխարեն և երկիրը շեն էր պահում: Եվ Պապ թագավորի կնոջը՝ Ջարմանդուխտ տիկնոջը, ու նրա Արշակունի որդիներին իբրև թագավոր էր պահում և շրջեցնում էր պատվով: Մեծ իմաստությամբ և մեծ հաջողությամբ, խելացի կերպով առաջնորդում էր Հայոց աշխարհին, որքան ժամանակ որ ապրում էր: Արշակունի պատանիների անուններն էին՝ մեծինը՝ Արշակ, փոքրինը՝ Վաղարշակ: Մանուել սպարապետը նրանց սնուցում էր իբրև սաներ, իսկ նրանց Ջարմանդուխտ մորը մեծապես պատվում էր իբրև տիկնոջ:

Բայց Մանուելը երբ տեսնում է, թե իր արածը հակառակ է Հունաց թագավորի հրամաններին, մտածում է, թե պետք է որևէ մեկին իրենց թիկունք ունենալ. ուստի տիկնոջ հետ խորհուրդ անելով որոշեցին իրենց թիկունք անել Պարսից թագավորին:

V, գլ. ԼԸ. Սրանից հետո Հայոց Ջարմանդուխտ տիկինը և Մանուել սպարապետը Պարսից թագավորի մոտ ուղարկեցին Գարջույլ Մաղխազին շատ հայ նախարարների հետ, հրովարտակներով, ընծաներով ու նվերներով, (խոստանալով) նրան ձեռք մեկնել, նրան հպատակվել և հավատարմությամբ նրան ծառայել ու Հայոց աշխարհը նրան տալ: Գարջույլը և նրա հետ եղողները հասան Պարսից թագավորի դուռը, մատուցեցին նրան տիկնոջ ու Հայոց սպարապետի հրովարտակները և հաղորդեցին հնազանդությանը վերաբերող պատգամը: Պարսից թագավորը երբ նրանց տեսավ, մեծ ուրախությամբ նրանց ընդունեց, մեծ հարգանքով պատվեց և մեծ պարգևներ շնորհեց Գարջույլին:

Նրա հետ Հայոց աշխարհն է ուղարկում պարսիկ Սուրենին՝ իր նախարարներից մի երեկիի, և նրա հետ տասը հազար լավ սպառազինված ձիավոր զորք, որ Սուրենը Հայոց աշխարհը գա իբրև թիկունք Մանուել սպարապետին՝ Ջարմանդուխտ տիկնոջը թշնամիներից պաշտպանելու համար: Եվ Պարսից թագավորը Սուրենի ձեռքով Ջարմանդուխտ տիկնոջ համար ուղարկեց թագ ու պատմունք և ֆագավորական վառ (թագավորական դրոշակ — Ա. Ա.) և երկու մանուկների՝ Արշակի ու Վաղարշակի համար թագեր:

Իսկ Մերուծան Արծրունին երբ տեսնում է այս բոլոր փառքն ու պատիվները, որով Պարսից թագավորը Մանուելին շքեղացրեց, որովհետև եղբոր նման, որդու նման նրան պատվեց,— շատ նախանձեց Մանուելի փառքին, և մի հնարք էր փնտրում՝ նրանց Պարսից թագավորի աչքից գցելու, որպեսզի նրա փոխարեն ինքը դառնա սիրելի: Եվ երբ նա ոչ մի հնարք չգտավ, նենգության ոչ մի դուռ չգտավ պարսիկների մոտ մտնելու, ապա նա իր մտքում նենգության չար միջոց մտածեց, իր մտադրությունը հաջողեցրեց կեղծավորության միջոցով: Նա հույս դրեց Մանուել գորավարի միամտության վրա, ուստի նախ սկսեց անձնվիրությամբ նրա համակրանքը շահել, մտերմությամբ նրա խելքը առավ: Ապա իրեն հոգացող և խնամատար էր ցույց տալիս նրան: Հետո գալով իր գլխից հնարած սուտ լուր է հաղորդում ու ասում. «Գիտցած եղիր, ո՛վ Մանուել, Պարսից թագավորից դեսպան է եկել, քո վերաբերյալ հրաման են բերել Սուրենին, որ քեզ բռնեն ու կապեն, կա՛մ այստեղ սպանեն, կա՛մ ձեռք, ոտք ու պարանոց կապած մեծ զգուշությամբ տանեն Պարսից թագավորի մոտ: Հիմա դու գիտես. մտածի՛ր, թե ի՛նչ պիտի անես»: Մանուելը երբ այս լսեց, ապշած, զարմացած մնաց իր տեղում և ասաց. «Ես պարսիկների դեմ ոչ մի հանցանք չեմ գործել, ուրեմն ինչո՞ւ նա այդպիսի բան պետք է մեզ անի»: Իսկ Մերուծանն ասում է Մանուելին. «Ես ճշգրտեցի ու հաստատեցի, որ այդ բանը ճիշտ է, քեզ շատ սիրելուց ու վրադ հոգալուց այս լուրը քեզ գաղտնի հաղորդեցի»: Երբ Մանուելը Մերուծանի խոսքին հավատաց և համոզվեց, թե իր լսած բաներն ստույգ են, ապա շատ զորք կուտակեց իր մոտ. Հայոց Մանուել գորավարը գունդ կազմակերպեց, և մինչդեռ Սուրենը իր բանակով խաղաղ բնակվել էր, միամիտ, անկասկած, անհոգ, աննենգ խաղաղությամբ, մինչդեռ չկար ոչ մի նենգություն ու դավաճանություն, ինչպես սուտ լուր էր տարածել չարագործ Մերուծանը, Հայոց Մանուել գորավարը հանկարծակի անսպասելի կերպով հասնում հարձակվում է Սուրենի բանակի վրա և տասը հազար պարսիկներին ամբողջապես կոտորում է: Բայց Սուրեն մարգպանին մի ձիով բաց է թողնում, որ գնա. նրա արևը նրան պարզև է շնորհում: Սուրենը զարմացավ այս բանի վրա, թե ինչո՞ւ նա այդ արեց, և Մանուելը ասաց Սուրենին. «Քեզ իբրև բարեկամի սիրելով ազատում եմ, ողջ—առողջ գնա քո ճանապարհը, բայց ես այլևս

պարսիկների թակարդի մեջ չեմ ընկնի»։ Ինքը՝ Մանուելը, պատրաստում է գորքերը, գնդեր է կազմակերպում, որովհետև զիտեր, որ մեծ թշնամություն ու գրգռմունք առաջացրեց Պարսից թագավորի հետ։ Այնուհետև Հայոց Մանուել գորավարը բոլոր գնդերով իբրև թագավոր շրջեցնում էր Զարմանդուխտ տիկնոջը՝ Պապ թագավորի կնոջը՝ իբրև պետ, և ինքը երկրի շենության համար պատերազմներ էր մղում ամեն կողմից թշնամիների ու իրենց շրջակա սահմանակիցների, մանավանդ Պարսից գորքերի դեմ իր կյանքի բոլոր օրերում։ Իսկ Մերուծանը նորից գնում է Պարսից թագավորի մոտ՝ Մանուելին ամբաստանելու համար։

V, գլ. ԽԲ. Մրանից հետո յոթ տարի պարսիկներն այլևս չշարունակեցին Հայաստանի սահմանները մտնել և երկիրը խաղաղվեց։ Մանուել գորավարի մոտ հավաքվեցին երկրում ցրվածները, եկան մեկտեղացան ու անհոգ ապրում էին, և Հայոց Մանուել գորավարը նրանց առաջնորդում էր... Նույնպես բոլոր գավառներում Հայոց Մանուել սպարապետը նշանակում է նահապետներ և գավառների տերեր ու խաղաղությամբ կառավարում է բոլորին։ Եվ ամբողջ Հայոց աշխարհը ապրում է խաղաղության մեջ, Մանուելի հովանու տակ, որքան ժամանակ կենդանի էր նա։ Բոլոր մարդիկ վայելքի մեջ էին. ուտում, խմում, ուրախանում էին Մանուելի տերության այն յոթը տարիներում, մինչև Հայոց աշխարհի բաժանումը և թագավորության պառակտումը։

ԳԱՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՆՈՒԵԼԻ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ
ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՄԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. V, գլ. ԽԳ. Իսկ Մերուծան Արծրունին վաղուց ի վեր, դեռ Արշակ թագավորի ժամանակ, ապստամբվել էր Հայոց թագավորի դեմ, ինքնակամ ձեռք էր մեկնել Պարսից թագավորին, ընդունել էր մագդեզական կրոնը և ուրացել քրիստոնեական հավատը։ Նա շատ անգամ առաջնորդ էր դարձել Պարսից գորքերին, մեծամեծ չարիքներ էր հասցրել Հայոց աշխարհին և դեռ Պարսից թագավորի մոտ էր գտնվում։ Ահա այս Մերուծանը Պարսից թագավորին գրգռեց և, նրանից շատ գորք առնելով, եկավ հասավ Հա-

յոց աշխարհը: Նա մեծապես պարծեցել էր Պարսից թագավորի առաջ, որ կա՛մ Մանուելին բռնելով կապած կտանի Պարսից թագավորի մոտ և կա՛մ գլուխը կտրելով նրան կներկայացնի:

Նա Պարսից գորքի ամբողջ բազմությամբ գալիս հասնում է Հայոց աշխարհը, Պարսից գորքի բանակը թողնում է Կորձայք գավառում, իսկ ինքն իր սեփական գնդով, հավաքած հրոսակներով, անջատվում է Արյաց գնդից: Նա մտքում դրել էր՝ գաղտնի անսպասելի կերպով հարձակվել Մանուելի վրա, իրեն անուն վաստակել. ջանք էր անում ինքը մենակ կատարել գործը, պատերազմի գործն անձամբ գլուխ բերել, որ իրեն պարծանք լինի:

...Գուժկան հասավ Հայոց Մանուել գորավարին, թե՛ «Ճարդ տես, Մերուժան Արծրունին մեծ գնդով եկել հասել է քեզ վրա»:

Այս տեղեկության համաձայն, Հայոց գնդի բոլոր գորքերը և Մանուել սպարապետը պատրաստվեցին, ուխտի գնացին Հովհաննես (Մկրտչի) սուրբ ոսկորներին, որ այն գյուղում էին, ուխտ դրին, աստծուն խնդրում էին, արդար դատավորին օգնության էին կանչում... Մանուելը հրաման է տալիս մանուկ Արտավազդին՝ Վաչեի որդուն, որ նա ևս կանանց հետ գնա, իսկ նա հակառակվում է, չի համաձայնվում:

Երբ տիկնոջը ամբողջ տուն ու տեղով ամուր տեղ ուղարկեցին, ապա իրենք էլ սպառազինվեցին, կազմակերպվեցին, պատերազմի համար մի տեղ խմբվեցին: (Մանուելը) նշանները բացած, ծածանվող դրոշակներով, դուրս է գալիս Ավան գյուղից դեպի արևմուտք, և հենց այդտեղ նրա առաջն է ելնում Մերուժանն իր գնդով, որ եկել էր նրանց վրա: Չարագործ, մեղավոր Մերուժանն իր զենքն ու զարդը և իր սաղավարտի նշանը շատերին էր տվել, շատերին իր գնդում իր տեսքն էր տվել, իսկ ինքն իր նշանները չէր կրում: Մանուելը նրանց գունդը տեսնելով՝ իր առյուծի գնդով վարազի պես վրա է հարձակվում, խառնվում է նրանց գնդին, ուշադրություն դարձնելով նրանց վրա, որոնք Մերուժանի նշաններն էին կրում: Շատ ախոյանների գլուխներ կտրեցին, որոնք կրում էին Մերուժանի նշանները, կարծելով թե Մերուժանին սպանեցին, բայց տեսնում էին, որ նա չէ:

Այն ժամանակ սպարապետ Մանուելը խոսեց իր նիզակակից Բաբիկի հետ և
ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես որքան մեզ խաբում է այդ կախարդ Մերուժանը: Բայց առաջ,
հաշտության ժամանակ, ես

շատ անգամ նրա հետ միասին եմ եղել, ես նրա մի նշանը գիտեմ. երբ նա ձի է հեծնում, նրա ազդրը մինչև ծնկները հուպ չի գալիս, այլ ձիուց գատ է մնում: Ե՛կ երկուսով այս նշանին ուշադիր լինենք, գուցե կարողանանք ճանաչել այն ետ եկած կախարդին»: Ապա երկուսով դիտելով՝ տեսան ու ճանաչեցին Մերութանին այդ նշանով. նա իրեն կերպարանափոխել էր և իր նշանները չէր կրում: Այն ժամանակ Մանուելը ձայն տվեց, առաջ կանչեց Մերութանին ու ասաց. «Ա՛յ կախարդ, մինչև ե՞րբ պիտի խաբես մեզ, և քո պատճառով ուրիշներին ջարդել տաս: Քեզ մենք վերջապես ճանաչեցինք, որ այդտեղ կանգնած ես, և մեր ձեռքից քեզ այսօր փրկություն չկա, որովհետև աստված այսօր քո կատարած չարիքները քո գլխի վրա ածեց և քեզ մեր ձեռքը մատնեց»: Իսկ Մերութանը, երբ այդ լսեց, իսկույն նիզակը ձեռքին առաջ անցավ, Մանուելին ախոյան դուրս եկավ: Բայց որովհետև երկուսն էլ հաղթահասակ մարդիկ էին, նիզակներով իրար հարվածելիս երկուսն էլ ձիերից վայր ընկան: Անմիջապես Մանուելի նիզակակից Բաբիկը՝ Սյունյաց գավառի տերը, վրա է հասնում, նիզակով կողից վերից վար խփելով (Մերութանին) կարում է գետնին, և նա այլևս չի կարողանում վեր կենալ: Իսկ Մանուել սպարապետին նրա ձիապան սպասավորները ձի են հեծեցնում: Եվ Մերութանի գլուխը կտրեցին, ու բոլոր զորքերը երբ տեսան, թե Մերութանը մեռավ, փախուստի դիմեցին: Իսկ այս կողմից Մանուելի գունդը խրախուսվելով՝ հարձակվեց Մերութանի գնդի վրա, ջարդեցին, կոտորեցին, կենդանի մարդ չթողին:

Բայց մանուկ Արտավազդը Մանուելից գաղտնի գնացել էր պատերազմի. նա սպառազինված, Մանուելի գնդից ծածուկ, գնաց Եփրատ գետի ափը, այնտեղ Մերութանի գնդից անթիվ սպառազինված մարդ կոտորեց: Իսկ մեկը, որ Մերութանի նշանն էր կրում, երբ Արտավազգին տեսավ, նրան արհամարհեց, տեսնելով, որ մի կայտառ անմորուք պատանի է, գեղեցիկ դեմքով: Ապա նշանը նիզակին փաթաթելով հարձակվեց նրա վրա: Իսկ նա ուժերը լարելով՝ նետով զարկեց նրան, և նետը մարմինը թափանցելով գետին ընկավ: Ապա նիզակն առնելով հարձակվեց փախստականների ետևից և սրի քաշեց Մերութանի զորքերը: Այդ օրը բոլորից ավելի Վաչեի որդի մանուկ Արտավազդը կոտորած

արեց ու ինքը (եւ դարձավ) մեծ անոնով և լավ ավարով, որ թշնամու գորքերից կողոպուտ մնաց:

Բայց այդ օրը մեծ, անփոխարինելի վնաս է պատահում, որովհետև Վաչէի ձին, գլխի վրա գալով, նրան սպանում է: Նույնպէս և Գարջույլ Մաղխազին ձին փախցրեց ու սպանեց, որովհետև երկուսն էլ անվարժ ձիեր էին հեծել:

Իսկ Մանուէլը գնում հասնում է տիկնոջ բանակը. իրենց հետ տանում են նաև Մերուժանի գլուխը: Բայց Մամուէլը՝ Վահանի որդին, Մանուէլի հետ չպատահեց, որովհետև նա բանակ էր դարձել: Մանուէլի բանակում եղած կանայք երբ Մերուժանի գլուխը տեսան, մեծ ճիչ ու աղաղակ բարձրացրին, որովհետև կարծեցին, թե այն գլուխը Վահանի որդի Մանուէլինն է, որովհետև այն երկուսը՝ Մերուժանն ու Մամուէլը, իրար նման էին: Բայց հետո տեսան Մերուժանի գլուխը, որից ծամը կախված էր, իմացան, որ Մամուէլինը չէ, այլ Մերուժան Արծրունունը, բայց ասացին. «Այնուամենայնիվ, դա էլ մեր եղբայրն էր»: Ապա բանակ բերին Արտավազդի հոր՝ Վաչէի մարմինը, նույնպէս և Գարջույլ Մաղխազի մարմինը. մեծ սուգ արին ու լացին նրանց վրա: Բերին նաև Մերուժանի նշանը կրող մարդուն, որին Արտավազդն սպանել էր նետով. բոլորը զարմանում էին նայելով, որովհետև նետն ամբողջ մարմնով թափանցել էր... Իսկ Պարսից այն գորքերը, որոնց Մերուժանը թողել էր Կորձայք գավառում, երբ լսեցին, թե Մերուժանն սպանվել է, և նրա հետ եղած գունդը ոչնչացել է, իրենք էլ փախան գնացին Պարսից աշխարհը, և Հայոց աշխարհում ընդհանուր խաղաղություն տիրեց:

ԱՐՇԱԿ III-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՄԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. V, գլ. ԽԴ. Այս բոլոր գործերը կատարելուց հետո Մանուէլ գորավար–սպարապետը Արշակունի տիկնոջ և երկու մանուկների՝ Արշակի ու Վաղարշակի հետ Հայոց ամբողջ բանակով, մեծամեծ ավագներով ու նախարարներով գնում հասնում է Կարին գավառը: Բոլոր տանուտերերն էլ նրա հետ էին: Եվ Մանուէլ սպարապետը իր Վարդանդուխտ դուստրը կնության տվեց Արշակունի մանուկ Արշակին ու իրեն փեսայացրեց. նաև հարսանիք

է անում նրա եղբոր՝ Վաղարշակի համար և նրան կին է տալիս Բագրատունի ասպետի դուստրը Սպեր գավառից, որոնք (Բագրատունիները) ի բնէ Արշակունյաց տոհմի թագավորների թագակապներն ու թագադիրներն էին եղել: Շատ փառավոր հարսանիք արին, որ մեծ ցնծություն և ուրախություն պատճառեց ամբողջ Հայոց աշխարհին: Այնուհետև դարձյալ մի տեղ հավաքելով Հայոց աշխարհի բոլոր մարդկանց՝ մանուկ Արշակին թագավորեցրեց Հայոց աշխարհի վրա և Վաղարշակին նրան երկրորդ նշանակեց: Սրանով էլ մեծ ուրախություն ու ցնծություն եղավ ամբողջ Հայոց աշխարհում:

Սրանից հետո Հայոց գորավար–սպարապետ Մանուելը հիվանդացավ մահառիթ հիվանդությամբ: Նա կանչեց իր Արտաշիր որդուն, նրան հանձնեք իր տանուտիրական իշխանությունն ու իր գորավար սպարապետությունը: Նրան պատվիրեց հնազանդ ու հպատակ լինել Արշակ թագավորին, հավատարիմ լինել, ջանալ և աշխատել, Հայոց աշխարհի համար պատերազմել: «Ուրախությամբ հանձն առ մահ երկրի համար, ինչպես և քո քաջ նախնիները, որովհետև,— ասաց,— դա արդար և աստծուն ընդունելի գործ է, և երբ այդպես վարվեք, աստված ձեզ անտես չի անի: Երկրի վրա քաջության անուն թողեք և ձեր արդարությունը երկնքին նվիրեցեք: Մահից ամենին մի վախենաք, այլ հույս դրեք նրա վրա, որ ամեն ինչ ստեղծեց և հաստատեց: Ձեզ հեռու պահեցեք նենգությունից, պղծությունից և չարությունից ու տեր աստծուն ծառայեցե՛ք մաքուր սրտով և հավատարմությամբ: Աստվածապաշտ երկրի համար համարձակ մեռեք, որովհետև հենց այդ մահն աստծու համար է, նրա եկեղեցիների և եկեղեցական ուխտի, այս աշխարհի բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար»: Սրանից հետո նա հրովարտակ գրեց Հունաց թագավորին և նրան հանձնեց Հայոց աշխարհն ու Արշակ թագավորին:

Սրանից հետո, երբ նա հիվանդ պառկած էր անկողնում և բոլորը հավաքված էին նրա շուրջը, այնտեղ էին և՛ Արշակ թագավորը, և՛ Վարդանդուխտը՝ թագավորի կինը, և՛ Հայոց բոլոր ավագները, մեծամեծներն ու նախարարները, առհասարակ բոլոր երևելի մարդիկ, սղամարդ թե կին, ապա Մանուելը այս բոլորի առաջ բացեց իր բոլոր անդամները, մերկացավ և ցույց տվեց, որ նրա մարմնի վրա մի դրամի մեծության չափ ողջ տեղ չէր

մնացել, այլ խոցված էր պատերազմների մեջ... «Մանկությունից ի վեր ես պատերազմների մեջ եմ մեծացել, ամեն վերք հանձ եմ առել քաջությամբ, և ինչո՞ւ ես բախտ չունեցա պատերազմի մեջ մեռնելու, քան թե այսպես անասունի նման մեռնեի: Որքա՛ն լավ կլիներ, եթե պատերազմի մեջ մեռնեի երկրի համար, որպեսզի եկեղեցիները և աստծո պաշտոնյաների ուխտը ոտնատակ չլինեին: Ո՞ւր է թե ինձ վիճակվեր մեռնել մեր երկրի բնիկ Արշակունի տերերի համար, մեր կանանց ու որդիների համար, աստվածապաշտ մարդկանց, եղբայրների, ընկերների և մտերիմ բարեկամների համար: Ես շատ հանդուգն էի ինձ պահում, բայց և այնպես ինձ վիճակվեց մեռնել վատթար մահով անկողնում պառկած»:

Այս և սրանից էլ ավելի շատ բաներ խոսեց Արշակ թագավորի ու բոլորի առջև: Նաև աղաչեց Արշակ թագավորին ու ասաց. «Ես ապրել եմ աստծով իբրև ջերմեռանդ քրիստոնյա, ինձ վրա անհուսությամբ լացուկո՞ծ չսարքեք անկարգաբար, հեթանոսների նման: Որովհետև չպետք է լաց լինել նրանց համար, որոնք հույս ունեն մյուս անգամ հարություն առնելու և կենդանանալու Քրիստոսի գալուստի ժամանակ, իսկ ես մինչև այժմ ապրել եմ հույսով և երկյուղածությամբ: Բայց դուք աստվածային պատվիրաններից մի շեղվեք, արդարության հոգ տարեք և ավելի շատ ողորմության: Որովհետև Ներսես մեծ հայրապետը մեզ շարունակ այս էր պատվիրում և ինքն էլ իր կենդանության ժամանակ նույնն էր անում. ինչ որ ինքը գործում էր, նույնն անել սովորեցնում էր ուրիշներին, նա ողորմում էր աղքատներին, տնանկներին, գերիներին, անտիրականներին, օտարականներին, պանդուխտներին, և նա ասում էր. «Աստծու առաջ ավելի պատվական բան չկա, քան ողորմություն անելը կամ (աղքատներին) տուրք տալը»: Եվ մեռելների վրա լացուկո՞ծ անելը ծանր մեղք էր համարում և իր ապրած ժամանակ այս բանը վերացրեց Հայոց աշխարհից. որովհետև նրա օրերով ոչ ոք չէր համարձակվում լացուկո՞ծ անել, բայց նրա մահից հետո անմիտ մարդիկ համարձակվեցին այդ բանն անել: Բայց ինձ համար թող ոչ ոք կո՞ծ չանի, մեղապարտ լինի, ով որ անի: Բայց ես իրավունք չունեմ իմ մահից հետո մեկին աստեղ, որ չանի, ինչ որ ես չեմ կամենում, այլ ով որ ինձ սիրում է, իմ հիշատակի համար թող այսպես անի:

Պատերազմի մեջ մահից մի՛ վախենաք, որի մեջ ես չմեռա, որովհետև առանց
աստծո ոչինչ չի լինում»:

Եվ էլի այսպիսի շատ բաներ խոսեց, իր ձեռքով անչափ շատ գանձեր բաժանեց
աղքատներին ու կարոտյալներին. իր ստացվածքից շատ մասեր տվեց
եկեղեցիներին ու վկայարաններին, շատ գանձ էլ տվեց քահանայապետներին,
քահանաներին ու պաշտոնյաներին և հետո ինքն էլ մեռավ:

Բայց երբ մեծ Մանուել սպարապետը մեռավ, ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց նրա
հրամանին կոծի նկատմամբ, այլ Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ՝ ազնվականներ
ու շինականներ առհասարակ կոծում, լալիս, ողբում էին դառնապես: Որովհետև
ամեն մարդ նրան սգում էր ինչպես իր հորը՝ նրա քաղցրության,
մարդասիրության, հեզության, հանդարտության, խնամատար բարերարության
համար, ողբում էին բարենշան և աշխարհաշեն Մանուելին: Բոլորը բերանները
բացած հառաչում էին նրա համար, կարոտագին մղկտում էին իրենց քաջ
գորավարի, իրենց փրկչի, իրենց հաղթական, անվանի և բազմաբոյուն
սպարապետի համար, որ հեռացավ ու գնաց, բաժանվեց իրենցից:

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. VI, գլ. Ա. Բայց Հայոց Մանուել գորավարի մահից հետո Արշակի
թագավորությունը ի վիճակի չեղավ կարգավորվել երկրում, այլ Հայոց
նախարարներից շատերը գատվեցին, գնացին Պարսից թագավորի մոտ. Հայոց
աշխարհը նրա ձեռքը մատնեցին և նրանից խնդրեցին Արշակունի թագավոր: Նա
մեծ ուրախությամբ հանձն առավ՝ իր կողմից իր խոսքով (թագավոր) նշանակել
Հայոց նույն Արշակունի թագավորների տոհմից ու նրա միջոցով Հայոց աշխարհը
իրեն գրավել: Ապա նա գտավ նույն տոհմից մի մանուկ՝ Խոսրով անունով, նրա
գլխին թագ կապեց և նրան կին տվեց իր Զրվանդուխտ քրոջը, իր բոլոր գորքերը
նրա հետ դրեց ու Զիկ նվիրակին դաստիարակ նշանակեց Խոսրով թագավորի
համար: Այսպես նրանք ելան եկան Հայոց աշխարհը: Արշակ թագավորը երբ
նրանց տեսավ, տեղի տվեց, քաշվեց գնաց

Հունաց սահմանները: Եվ թիկունք եղան Արշակ թագավորին Հունաց թագավորը, իսկ Խոսրովին՝ Պարսից թագավորը:

Ապա Հունաց գորքերը եկան (Արշակ թագավորին) օգնության, որ Եկեղյաց գավառումն էր, իսկ Պարսից գորքերը և Խոսրով թագավորը Այրարատ գավառումն էին: Ապա Հունաց և Պարսից թագավորների դեսպաններն ու պատգամավորները իրենց մեջ երթնելություն ունեցան, և երկու թագավորները՝ Հունաց և Պարսից, իրար հետ խորհուրդ արին և համաձայնության եկան: Նրանք հարմար համարեցին նախ Հայոց աշխարհը երկու բաժին անել իրենց մեջ: Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած է այս հզոր և հարուստ թագավորությունը. լավ կլինի, որ այս միջոցով թուլացնենք ու խանգարենք այս թագավորությունը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արշակունի թագավորներով, որոնց նշանակեցինք, հետո կաշխատենք նրանց էլ թուլացնել, աղքատացնել և մեր ծառայության ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել»:

Այսպես մտածելով՝ նրանք երկու մասի բաժանեցին երկիրը. Պարսից կողմի բաժինը մնաց Խոսրով թագավորին, իսկ Հունաց կողմի բաժինը՝ Արշակ թագավորին: Բայց նրանցից էլ շատ գավառներ այս ու այնտեղ խուզվեցին, կտրվեցին, և երկուսի երկրներից մի փոքր մասը մնաց երկու թագավորներին: Բայց Հայոց թագավորության հիմնական գավառները երկու բաժիններում Հայոց երկու Արշակունի թագավորները՝ Արշակն ու Խոսրովը, սահմաններով խաղաղությամբ բաժանեցին և Հայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդվում էին ամեն մեկը իր թագավորին. բայց Խոսրովի բաժինն ավելի մեծ էր, քան Արշակինը: Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ կտրվեցին. և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվազեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ղազար Փարպեցին (V դ.) հայ պատմագրության ականավոր դեմքերից է: Կրթություն է ստացել իշխան Վահան Մամիկոնյանի հետ՝ վրաց Աշուշա բղեշխի տանը: Հետագայում դարձել է հոգե-

վորական և նշանակվել էջմիածնի վանքի վանահայր: Հալածանքների և ենթարկվել խավարամիտ կղերականների կողմից, ուստի հարկադրված է եղել թողնել վանքը և փախչել Ամիդ: Այստեղից նա Վահան Մամիկոնյանին է ուղարկում իր նշանավոր «Թուղթը», որտեղ մերկացնում է էջմիածնի հետադեմ հոգևորականությանը: Վահան Մամիկոնյանը ստանալով այդ նամակը՝ անհապաղ նրան ետ է կանչում: Վերադարձից հետո նա Վահան Մամիկոնյանի հանձնարարությամբ գրում է իր «Պատմութիւն Հայոց» երկասիրությունը:

Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» պարունակում է V դարի պատմությունը՝ ընդհուպ մի նշե. 485 թ. Վահանի մարգպան նշանակվելը: Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների պատմությունը նա շարադրել է հարևան վրաց և աղվանից ժողովուրդների ազատագրական շարժումների հետ սերտորեն առնչված: Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև հարևան վրաց և աղվանից ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Փարպեցու «Հայոց պատմության» գիտահամեմատական բնագիրը հրատարակվել է «Ղազար Փարպեցույ պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» վերնագրով (Տփլիս, 1904): Ներկա թարգմանության համար հիմք է ծառայել այս հրատարակությունը (թարգմանությունը՝ Ա. Գ. Աբրահամյանի):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դրվագ Ա

Ձ. Արշակունիների թագավորությունը երկուսի բաժանվելուց հետո Հայոց աշխարհի արևմտյան մասն ընկավ Հունաց գերիշխանության տակ և ենթարկվեց նրա տերությանը, իսկ արևելյան մասն ենթարկվեց Պարսից թագավորի դառը և բռնակալ իշխանությանը:

Պարսկական մասի Հայոց նախարարները գնացին (Շապուհ թագավորի մոտ) և խնդրեցին իրենց թագավոր տալ Արշակունյաց ազգատոհմից՝ նախնյաց կարգի համաձայն: Պարսից Շա-

պուհ թագավորը կատարելով նրանց խնդրանքը, թագավոր տվեց Խոսրով անունով մեկին՝ Արշակունյաց ազգատոհմից:

Հայոց նախկին Արշակ թագավորը միանձնյա իշխանություն ուներ Հայոց ողջ աշխարհի վրա: Երբ նա տեսավ, որ իր ազգատոհմի թագավորական իշխանությունը քայքայվելով բաժանման ենթարկվեց, մեծ տրտմությամբ, վրդովված տարակուսանքի մեջ ընկավ, տեսնում էր նախ Հայոց աշխարհը երկու թագավորների ծառայական լծին ենթակա, ապա՝ Հայոց աշխարհի մեծ, լավ, պիտանի և արգավանդ մասը Պարսից իշխանության տակ ընկած: Թեև ուրիշ շատ գավառներ բաժին էին հասել Հունաց թագավորին, բայց նրանք համեմատ էին միայն Այրարատյան գավառին:

Ը. Այդ պատճառով Հայոց Արշակ թագավորն, ինչպես գերի, ճանապարհվեց, հեռացավ գնաց Այրարատյան գավառից: Նա լավ համարեց գնալ (Հայոց) փոքր բաժնի երկրամասը և հնազանդվել Հունաց թագավորին, քան մնալ ցանկալի գավառի վայելչության մեջ:

Թ. Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո Պարսից իշխանության տակ գտնվող նախարարները գժովեցին իրենց Խոսրով թագավորի հետ: Արշակունյաց թագավորության աստիճանաբար նվազելու հետևանքով, բազմացան չար գործերը... Հայ նախարարները գնացին Պարսից Շապուհ թագավորի մոտ, բանսարկություն արին, թե՛ «Խոսրովը թեև ցույց է տալիս իբրև թե քեզ սիրելի է ու հնազանդ, իրականում այդ կեղծ է և շինծու, որովհետև նրա դաշինքն ու գաղտնի խորհուրդը Հունաց թագավորի հետ է, և նա միշտ գրություններով և երթևեկ պատգամավորներով բանակցում է նրա հետ հաշտություն կնքելու համար»:

Պարսից Շապուհ թագավորը ուրախությամբ և սիրով լսեց այդ: Նա հրամայեց շտապ հրովարտակով Խոսրովին արքունիք կանչել: Խոսրովը, տեղյակ չլինելով Հայոց նախարարների բանսարկությանը, անհասպող արքունիք եկավ իր իշխանների և բարեկամների մոտ: Շապուհը նրան պատժեց, սակայն, ցանկանալով նրան հոժարակամ հեռացնել, չուզեց բերել չարախոսների դեմ, այլ անմիջապես զրկեց թագավորական իշխանությունից և, ցանկանալով, որ նա այլևս չտեսնի Հայոց աշխարհը, բռնեց պահեց այնտեղ՝ Պարսից աշխարհում: Խոսրովի գահընկեցությունից հետո, հայերը խնդրեցին Շապուհին իրենց տալ մի այլ թագավոր:

Եվ նա ընդառաջելով, նրանց թագավոր նշանակեց Արշակունյաց ազգատոհմից նույն Խոսրովի եղբայր Վռամշապուհին:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ, գլ. ԾԵ. Վռամշապուհը քսանմեկ տարի թագավորելով մեռնում է, թողնելով Արտաշես անունով մի տասնամյա որդի: Այն ժամանակ մեծն Սահակը գնաց պարսից Հազկերտ թագավորի դուռը՝ կապված Խոսրովին խնդրելու, որ Արտաշիրի մահից հետո (կապանքներից) լուծվելով՝ արձակ պահվում էր Անհուշ բերդում Վռամի ժամանակ: Հազկերտը համաձայնվելով կատարում է նրա խնդիրը, (Խոսրովին) տերությունը տալով ուղարկում է Հայաստան:

Նրանից հետո Հազկերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր Շապուհ որդուն թագավորեցրեց հայոց վրա այսպիսի չար դիտավորությամբ, որ նախարարները դրանով նրա մոտ լինելով նրան կնտելանան խոսակցությամբ, առնել-տալով, խնճույքներով, որսի զբոսանքներով, այլև խնամությամբ նոր ազգականություններով կմոտենան, և գուցե հնար լինի նրանց սայթաքեցնել դեպի մագդեզական կրոնը, որով բոլորովին կանջատվեն հույներից: Անմիտը չգիտեր, թե «Տերը ցրում է հեթանոսների խորհուրդները», թեպետ միառժամանակ հաջողվեց (նրա խորհուրդը), որովհետև Համագասպը մեռավ և Սահակն էլ մեծ սգի մեջ ընկավ, ոչ ոք Հայոց գնդերը չհավաքեց, չմիաբանեց: Ուստի Շապուհը հեշտությամբ մուտք գործեց մեր աշխարհը՝ իր հետ բերելով Հրահատին և բոլոր աքսորականներին. բայց նա չկարողացավ նախարարների համակրությունը շահել, այլ բոլորը նրան ատեցին և թագավորաբար չէին մեծարում որսի կամ խաղերի ժամանակ:

Գ, գլ. ԾԶ. Չորս տարի անարգաբար թագավորելուց հետո Շապուհը լուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և գնում է շտապով, իր տեղակալին ու գորագլխին հրամայելով,

որ հայոց մեծամեծներին բռնի և տանի Պարսկաստան: Բայց երբ Շապուհը Տիգրոն հասավ, մեռավ նրա հայր Հազկերտը...:

Գ, գլ. ԾԸ. Իսկ (Վռամ) թագավորը հաշտություն հաստատելով՝ (նախարարներին) հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրանքով թագավոր է նշանակում Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին՝ փոխելով (անունը), Արտաշիր կոչելով, և նրան է վստահում Հայաստանը առանց պարսիկ վերակացուի:

Գ, գլ. ԿԳ. Բայց Հայոց Արտաշիր թագավորն սկսեց թաղվել անչափ անառակ ցանկությունների մեջ այն աստիճան, որ բոլոր նախարարները նրանից զզվեցին: Նրանք եկան մեծն Սահակի մոտ, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի (Արտաշիրի) վրա չարախոսեն պարսից թագավորի առաջ, իրենց թագավորին դեն գցեն և պարսիկ բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ (մեծն Սահակը) ասաց. «Ձեզ սուտ չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի, ամոթալի արարմունքները, շատ անգամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ մարդու թերությունը, մինչև մտածենք մի ելք գտնենք հունաց Թեոդոս կայսեր միջոցով, բայց ո՛չ թե անօրեններին մատնենք և ծաղր ու խայտառակ լինենք»:

Իսկ նրանք չէին կամենում, ջանք էին անում նրան իրենց համամիտ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Քավ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ գալլերին...»:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խաբելու նպատակով է այդպես անում, որպեսզի իրենց անելիքը հետաձգել տա և թագավորին պատրաստի, միաբերան ասում են, «Որովհետև դու չկամեցար մեզ հետ համակերպվել, որ նա չթագավորի, ահա մենք էլ չենք կամենում, որ դու մեզ քահանա լինես»: Եվ բոլորը միաբանությամբ եկան գնացին պարսից Վռամ թագավորի մոտ, մի ումն փառամուլ քահանայի՝ արծկեացի Սուրմակի հետ, չարախոսելու իրենց Արտաշիր թագավորի վրա և մեծն Սահակի վրա, թե նրանք հույների կողմն են թեքվել:

Գ, գլ. ԿԴ. Այն ժամանակ պարսից Վռամ թագավորը արքունիք կանչեց Հայոց Արտաշիր թագավորին և մեծն Սահակին,

և խնդրում էին, որ Արտաշիրին ամբաստանի, իսկ նա հրաժարվեց առհասարակ որևէ բան ասելուց, չար կամ բարի:

Այն ժամանակ Վռամը զայրացած՝ մեծ հրապարակում քննություն է կատարում, և ուշադրություն չդարձնելով Արտաշիրի խոսքերին՝ հոժարությամբ լսում է չարախոսների ասածները, մանավանդ Սուրմակի խիստ աղտեղի խոսքերը: Որովհետև թշնամաբար տրամադրված հակառակասեր նախարարները նրան էին խոստացել եպիսկոպոսապետության աթոռը, ուստի ինքնասիրությունից դրդված՝ իր լեզուն սպանիչ սուր դարձրեց: Վերջապես Վռամը հրամայեց՝ թագավորությունն առնել Արտաշիրից և նրան (Պարսկաստանում) արգելել ու նրա ցեղի բոլոր գույքը հարքունիս գրավել, նույնպես և մեծն Մահակին, կաթողիկոսական տունը հարքունիս գրավել, և նրա փոխարեն հայոց եպիսկոպոսապետության աթոռը տալ այն Սուրմակին: Իսկ նախարարներին ուղարկեց մեծամեծ պարզկներով մի պարսիկ մարզպանի հետ, որի անունն էր Վեհմիհրշապուհ:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ
Դրվագ Ա

ԺԲ. (Վռամշապուհից) հետո մահացավ Պարսից Շապուհ թագավորը և գահակալեց նրա որդի Վռամ Կրմանը: Հայերը նրանից թագավոր խնդրեցին Վռամշապուհի եղբայր Խոսրովին, որին առաջներում Պարսից իշխանության տակ գտնված հայերը բանասարկության միջոցով հեռացնել էին սովել Հայոց թագավորությունից: Վռամը կատարելով նրանց խնդրանքը, դարձյալ թագավորեցրեց գառամած Խոսրովին: Խոսրովը՝ գալով Հայոց աշխարհը, մահացավ ապրելով միայն ութ ամիս:

Վռամ արքայի մահից հետո Պարսից աշխարհի վրա թագավորեց Շապուհի որդի Հազկերտը: Նա չցանկանալով Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնել Արշակունյաց ազգից, նշանակում է նրանց վրա Շապուհ անունով իր որդուն...:

Պարսից թագավոր Շապուհի որդի Հազկերտի մահից հետո Արշայց աշխարհի վրա թագավորեց նրա որդի Վռամը: Հայոց աշ-

խարհի իշխանները գալով Պարսից Վռամ արքայի մոտ, Արշակունյաց ազգից իրենց համար թագավոր խնդրեցին: Նա թագավոր նշանակեց նրանց վրա Վռամշապուհի Արտաշես որդուն, որը Հայոց թագավորների տոհմից էր:

ԺԳ. Արտաշեսը մանուկ էր... և իր թագավորությունը անառակությամբ էր վարում: Հայոց նախարարները չկարողանալով այդ տանել... միաբանված գնացին պարսից արքունիք և ներկայացան Վռամ արքային: Նրանց հետ էր նաև Բզնունյաց գավառի Արծկե գյուղից Մուրմակ անունով մի երեց, որը նույն գավառի քահանաների տոհմից էր: Նա միաբանվեց նախարարներին, չլսելով սուրբ Մահակ հայրապետի խրատը, և հայոց նախարարներից ավելի անմիտ և աղտեղի խոսքեր ասաց Պարսից արքային Արտաշես թագավորի մասին...:

ԺԴ. Վռամը, պալատի բոլոր մեծամեծների հետ միասին, լսելով այս խոսքերը (այսինքն՝ նախարարների ամբաստանությունները — Ա. Ա.), շատ ուրախացավ և հրամայեց Արտաշեսից շուտով վերցնել թագավորությունը, իսկ Մահակից՝ կաթողիկոսությունն այն բանի համար, որ նա չմիաբանվեց՝ նախարարներին վկայություն տալու: Եվ այսպես իրագործվեց Պարսից արքայի հրամանը: Այնուհետև վերացավ Արշակունյաց տոհմի թագավորությունը Արտաշեսի վեցերորդ տարում՝ ըստ Ներսես քահանայապետի նախատեսածի, և Հայոց աշխարհն ընկավ պարսից անօրեն իշխանության ծառայության տակ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐԻ ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԸՍՏ ԵՂԻՇԵՒ

Եղիշեն հինգերորդ դարի Վարդանանց հերոսամարտի ականատես պատմիչն է: Ըստ ավանդության, եղել է Մեսրոպ Մաշտոցի այն աշակերտներից, որոնք ուղարկվել են Աղեքսանդրիա ուսման մեջ կատարելագործվելու նպատակով: Ենթադրվում է, որ նա եղել է Վարդանի անձնական քարտուղարը և գործուն մասնակցություն է ունեցել ազատագրական շարժումներին:

Եղիշեի հեղինակությամբ մեզ հասել են մի շարք աշխատություններ, որոնցից պատմական բացառիկ արժեք ունի նրա «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» աշխատությունը, որը գրել է Մամիկոնյանների տան երեց Դավիթի պատվերով:

Պատմական այս աշխատությունը բաղկացած է յոթ մասից, որոնք կոչվում են «եղանակ»: Աշխատության մեջ խոսվում է Սասանյան արքունիքի՝ Հայաստանի և նրա հարևան վրաց ու աղվանից ժողովուրդների նկատմամբ վարած ճնշող քաղաքականության վերաբերյալ: Մանրամասն նկարագրվում է հայ ժողովրդի ընդվզումը այդ քաղաքականության դեմ, ապստամբությունը, Ավարայրի հերոսական ճակատամարտը և նրան հաջորդած պարտիզանական կռիվները: Աշխատությունը տողորված է հայրենասիրական վառ զգացմունքներով, գրված է պատկերավոր, գեղեցիկ լեզվով:

Եղիշեի Պատմությունը հայոց մեջ միշտ եղել է ամենասիրված և տարածված երկերից մեկը, այն անցյալում հրատարակվել է ավելի քան քառասուն անգամ, թարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով: Եղիշեի երկը ռուերեն է թարգմանել ակադեմիկոս Հ. Ա. Օրբելին: Գիտահամեմատական բնագիրը կազմել է պրոֆ. Ե. Տեր-Մինասյանը և հրատարակել 1957 թվականին՝ «Եղիշե, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» վերնագրով: Աշխարհաբար է թարգմանել Ե. Տեր-Մինասյանը՝ «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին» վերնագրով և հրատարակել է 1946 թ.: Նույնը վերահրատարակվել է 1958 և 1971 թթ.: Քրեատոմատիայում օգտագործված է 1971 թ. հրատարակությունը:

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Սասանյան արքունիքի քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ*, էջ 21—34

Երբ Արշակունյաց ցեղը¹ վերացավ, Հայոց աշխարհին տիրեց Պարսիկ Սասանի ցեղը², որ իր իշխանությունը վարում էր մոզերի կրոնի համաձայն և շատ անգամ կռիվ էր մղում նրանց հետ, ովքեր չէին ընդունում նույն կրոնը. Սկսելով Տիրանի որդի Արշակ թագավորի³ օրերից՝ կռվում էր մինչև Վռամշապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի⁴ վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից, իշխանությունն անցավ Հայոց նախարարներին, որովհետև թեպետև հարկը Պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ: Այս պատճառով էլ աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի⁵ թագավորության սկզբից միչև Վռամի որդի արքայից արքա Հազկերտի երկրորդ տարին⁶, որին սասանյան իրեն գործակից գտավ, և հավաքված ամբողջ թույնը դուրս թափեց և լցրեց նրան ինչպես թունավորված նետերով լի կապարձ:

Որովհետև նրան շատ սիրելի էր խռովությունն ու արյունահեղությունը, այդ պատճառով էլ ինքն իր մեջ ալեկոծվում էր, թե

* Այս և մյուս ենթավերնագրերը դրված են մեր կողմից Ա. Ա.:

ն՞ւմ վրա թափեմ դառն թույներս կամ ուր արձակեմ բազմաթիվ նետերս: Եվ սաստիկ հիմարության պատճառով, ինչպես կատաղի գազան, հարձակվեց Հունաց երկրի՝ վրա, հարվածեց մինչև Մծբին քաղաքը և ասպատակ սփռելով՝ ավերեց Հռոմների շատ գավառներ, հրդեհեց բոլոր եկեղեցիները, ավար ու գերի հավաքեց և ահաբեկեց երկրի ամբողջ գորքը:

Իսկ երանելի Թեոդոս կայսրը⁸, որովհետև խաղաղասեր քրիստոնյա մարդ էր, չկամեցավ նրա դեմ պատերազմի դուրս գալ, այլ Անատոլ անունով մի մարդու, որ Արևելքի նրա սպարապետն էր, շատ գանձերով նրա մոտ ուղարկեց: Եվ բռնեց ու նրա ձեռքը տվեց այն պարսիկ մարդկանց, որոնք քրիստոնյա լինելու պատճառով փախել էին և գտնվում էին կայսեր քաղաքում: Եվ այն ամենը, ինչ որ ասաց [Հազկերտը] ժամանակին, [Թեոդոսը] կատարեց նրա կամքի համաձայն և իջեցրեց նրա մեծ բարկությունը, և այսպիսով Հազկերտը վերադարձավ իր քաղաքը՝ Տիգրան⁹:

Երբ անօրեն իշխանը տեսավ, որ իր չարությունը հաջողվեց, սկսեց մի այլ խորհուրդ էլ մտածել, ինչպես մի մարդ, որ բորբոքված կրակի մեջ շատ վառելափայտ է ավելացնում: Որովհետև որտեղից մի քիչ կասկած ուներ, այնտեղից լիովին ապահովվեց. այդ պատճառով էլ քրիստոնյաների սուրբ ուխտից շատերին խախտեց՝ մեկին սպանալի խոսքերով, մյուսին շղթաներով ու տանջանքներով, երրորդին չարաչար մահով սպանելով: Հափշտակում էր նրանց ստացվածքն ու կալվածքները. և մեծ անարգանքով տանջում էր բոլորին: Եվ երբ տեսավ, որ ցիրուցան եղան այս ու այն կողմ, խորհրդի կանչեց ձախակողմյան պաշտոնյաներին...:

Մոզերն¹⁰ ասում են, «Քա՛ջ թագավոր, աստվածները տվին քեզ այս տերությունը և հաղթություն. նրանք ամենևին մարմնավոր հարստության կարոտ չեն, միայն թե մի կրոնի դարձնես քո տերության մեջ գտնված բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին. այն ժամանակ հույների երկիրն էլ հնազանդվելով՝ կենթարկվի քո իշխանությանը: Արդ, մեր մի խոսքը շուտով կատարի՛ր, արքա՛, գորք հավաքիր և գունդ կազմիր, վեր կաց գնա Քուշանների¹¹ երկիրը և բոլոր ազգերին ժողովիր և անցկացրու Պահ դոնից¹² ներս, և այնտեղ շինիր քո բնակությունը: Երբ բոլորին արգելես ու

պահեստ հեռավոր օտարության մեջ, քո կամքն ու խորհուրդները կկատարվեն և, ինչպես երևում է մեր գուշակությունների մեջ, դու կտիրես նաև Քուշանների երկրին և մինչև անգամ Հույները քո իշխանության դեմ դուրս չեն գա: Միայն թե քրիստոնյաների կրոնը մեջտեղից վերացրու»: Այս խորհուրդը հաճելի եղավ թագավորին ու իրեն համամիտ մեծամեծներին. հրովարտակներ գրեց, արագագնաց սուրհանդակներ ուղարկեց իր տերության բոլոր կողմերը:

Այս պատճենի համաձայն հրովարտակ հասավ Հայոց, Վրաց և Ադվանից և Լփնաց¹³, Ծավդեից¹⁴ և Կորդվաց¹⁵, Աղձնյաց աշխարհները¹⁶ և շատ ուրիշ հեռավոր տեղեր, որոնք առաջ պարտավոր չէին այն ճանապարհը գնալ: Ջորջ էր ժողովում Մեծ Հայքից ազնվականներին և ազատորդիներին և թագավորական կալվածներից ոստանիկ մարդկանց:

Եվ անմեղությամբ չհիմանալով թագավորի խարդախ միտքը յուրաքանչյուրը իր երկրից զվարթությամբ և տիրասեր խորհրդով ելան գնացին, աներկբա հավատով կատարելով [իրենց] զինվորական ծառայությունը:

Ապա, երբ թագավորը տեսավ բարբարոսների գնդի ամբողջ պատրաստությունն ու բազմությունը, որոնք հոժարակամ եկել էին արքունի ծառայության, ավելի ևս ուրախացավ իր մեծամեծների և գործերի ամբողջ բազմության առաջ:

Արտաքուստ թաքցնում էր իր մտադրությունները և ակամա առատ–առատ պարգևներ էր տալիս նրանց: Ելավ գնաց Հոնաց աշխարհի տերության վրա, որին Քուշանք են անվանում, և երկու տարու չափ կովերով՝ նրանց ոչ մի վնաս հասցնել չկարողացավ: Հետո զինվորներին ուղարկեց յուրաքանչյուրին իր տեղը և նրանց փոխարեն ուրիշներին կանչեց իրեն մոտ նույնպիսի պատրաստությամբ: Եվ այսպես տարեցտարի կարգ սահմանեց, և այնտեղ իրեն համար բնակության քաղաք շինեց, իր թագավորության չորրորդ տարվանից սկսած մինչև իր իշխանության տասնմեկերորդ տարին:

Ում հոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինությունից, սաստիկ երկյուղի մեջ է ընկած [նրանց] մարմնի բնությունը. ամեն կողմից շարժվում է և ամեն խոսքից վրդովվում և ամեն բանից դողում, այդպիսի մարդը ցնորական բաներով է անցկացնում իր կյանքը, իսկ մահվան ժամանակ էլ անդառնալի կորստ–

յան մատնվում: Ինչպես որ հնում մեկն ասել է՝ չհասկացված մահը մահ է, հասկացված մահը՝ անմահություն: Ով որ չգիտե, թե ինչ է մահը, վախենում է մահից, իսկ ով գիտե մահը, նրանից չի երկնչում:

Եվ այս բոլոր չարիքները մարդու միտքն են մտնում անուսումնությունից: Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգիտությունը զրկվում է կատարյալ կյանքից: Լավ է աչքով կույր [լինել], քան մտքով կույր: Ինչպես որ հոգին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մտքի տեսողությունը մեծ է մարմնական տեսողությունից:

Եվ երբ տեսավ, որ ծածուկ հնարագիտությունը բանի տեղ չանցավ, այլ դիմացիններն ավելի շատ էին գործում... սկսեց հալումաշ լինել և հառաչելով հոգոց հանել: Ակամա հայտնեց գաղտնի մտադրությունները. բարձրաձայն հրաման տվեց և ասաց. «Իմ իշխանության ներքո գտնված բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները թող բոլորը ձեռք քաշեն [իրենց] մուլար կրոններից և գան երկրպագություն անեն միմիայն արեգակին, զոհեր մատուցելով և աստված անվանելով [նրան], և սպասավորելով կրակին, բացի այս ամենից՝ մոգության օրենքներն էլ կատարեն, առանց որևէ բան պակաս թողնելու»:

Այս ասելով բարձրաձայն հրապարակում էր [հրամանը] մեծ բանակի մեջ և խիստ պատվեր էր տալիս ամենքին. և փութով սուրհանդակներ էր ուղարկում բոլոր հեռավոր ազգերի մոտ, այդ նույն հրամանը հասցնում էր բոլորին:

Դենշապուհի¹⁷ աշխարհագիրը, էջ 34— 35

Բացի այս ամենից՝ մի այլ չարություն էլ նյութեց: Իր հավատարիմ ծառաներից մեկին, որի անունը Դենշապուհ էր, գործով ուղարկեց Հայոց երկիրը, սա եկավ տեղ հասավ արքունի հրամանով, բերեց մեծ թագավորի ողջույնը, և խաղաղասեր կեղծավորությամբ ամբողջ Հայոց երկիրը աշխարհագիր արեց՝ իբր թե հարկերը ներելու ու այրուձիի ծանրությունը թեթևացնելու նպատակով: Թեպետև երեսանց կեղծավորություն էր անում, բայց ներքուստ երևում էին չարագույն դիտավորությունները:

Առաջին, եկեղեցու ազատությունը հարկի տակ դրեց:

Երկրորդ, վանքերում բնակված միայնակյաց քրիստոնյաներին նույն աշխարհագրի տակ գցեց:

Երրորդ, երկրի հարկն ավելի ծանրացրեց:

Չորրորդ, նախարարներին բանսարկությամբ թշնամացրեց միմյանց հետ և ամեն տան մեջ խռովություն գցեց:

Եվ այս ամենն անում էր, որպեսզի գուցե [կարողանա] քանդել միաբանությունը, և եկեղեցու ուխտը ցրվի, և միայնակյացներին փախցնի, և շինականներին տկարացնի, և [նրանք] չափազանց աղքատության պատճառով ակամա ընդունեն մոգական կրոնը:

Բայց ամենից վատթարը հինգերորդն էր. որովհետև նա, որ երկրի հազարապետն էր, համարվում էր քրիստոնյա աշխարհականների վերակացու հայրը, սրա դեմ գրգռելով՝ ամբաստանություն հարուցեց, և նրան գործից հանելով նրա փոխարեն մի պարսիկ բերեց [մեր] աշխարհը, և մի մոգպետի էլ աշխարհին դատավոր [կարգեց], որպեսզի եկեղեցու փառքը նսեմացնեն:

Կրոնափոխության առաջարկը, էջ 35—50

Եվ երբ տեսան, թե այս ամենով չկարողացան զզվեցնել, այն ժամանակ հայտնապես հրաման տվին մոգերին և մոգպետներին մի նամակ գրել իրենց ձախուժուռ հավատի համաձայն: Եվ նամակի պատճենն այս է.

«Միհրներսես¹⁸ Վգուրկ¹⁹ հրամանատար Երան և Աներան²⁰ Հայոց Մեծաց շատ ողջույն».

«Իմացած եղեք, որ ամեն մարդ, ով բնակվում է երկնքի տակ և չունի դենիմագդեզն կրոնը, նա խուլ է և կույր և Հարամանի²¹ դևերից խաբված:

«Արդ, երկու բան կա ձեր առաջ, կա՛մ կետ առ կետ պատասխան տվեք այս նամակին և կա՛մ վեր կացեք Դուռն եկեք և ներկայացեք Մեծ ատյանին»:

...Բոլոր եպիսկոպոսները և բազմաթիվ քորեպիսկոպոսներ և պատվական երեցներ զանազան տեղերից եկեղեցու սուրբ ուխտի հետ միասին՝ միաբան և միահավան, միահամուռ ժողովվելով թագավորանիստ վայր Արտաշատում՝²² մեծամեծ նախարարների և աշխարհի ամբողջ բազմության հավանությամբ գրեցին նամակի պատասխանը:

«Հովսեփ եպիսկոպոս²³, ինձ հետ միաբանաձևերի հետ միա-

սին մեծամեծներից մինչև փոքրերը, Արիների և Անարիների²⁴ Միերներսեհ մեծ հազարապետին շատ ու շատ ողջուն խաղաղաբեր մտքով, քեզ և Արյաց ամբողջ զորաբանակին»:

«Աստվածատուր պատվիրանի համաձայն նախնիներից սովորություն ունենք աղոթք անել թագավորի կյանքի համար և անդադար խնդրել աստծուց նրա համար երկար կյանք, որպեսզի խաղաղությամբ վարի այն տիեզերական իշխանությունը, որ աստված է հանձնել նրան. որպեսզի նրա երկարատև խաղաղ կառավարության ժամանակ մենք էլ առողջությամբ և աստվածապաշտությամբ անցկացնենք մեր կյանքը:

«Այս հավատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել, ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրը և ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ որևէ այլ դառն հարված:

Մեր ամբողջ գույքն ու ստացվածքը քո ձեռքումն են, և մեր մարմինները քո առաջն են. քո կամքի համաձայն արա՛, ինչ ուզում ես...»:

Ամբողջ բազմությունը, մեծերից մինչև փոքրերը, միաբանվեցին այս մեծ վկայությանը. անսուտ երդում դրին կյանքով և մահով հաստատ մնալ նրա վրա:

Երբ այս նամակն արքունիք հասավ... չարասեր մոգպետը մեծ հազարապետի հետ միասին չարախոսություն շնչեց և թագավորին, իբրև անշիջանելի հուր, բորբոքեց:

Այն ժամանակ դառնացած ծերը խոսք վրա բերեց և ասաց թագավորին. «Ինչի՞ համար է այդ քո մեծ տրտմությունը. որովհետև եթե կայսրը քո հրամանից դուրս չի գալիս, և հոները քեզ են ծառայում, էլ ո՞ր մարդն է երկրի վրա, որ կարող է ընդդիմանալ քո հրամանին: Տիրաբար հրաման տուր ներսը, և ինչ էլ որ ասես՝ իսկույն կկատարվի»:

Նախարարների Տիգրոն կանչվելը, էջ 50—57

Եվ թագավորն անմիջապես ներս կանչելով դայրապետին՝ հրամայեց հրովարտակ գրել. բայց այլևս ո՛չ թե սովորության համաձայն, այլ զայրագին խոսքեր ինչպես ասելի և անպիտան անձերի, ամեննին չհիշելով տիրասեր

մարդկանց մեծամեծ ծառայությունները, այլ միայն անուն-անուն կանչելու
հրաման տալով այն մարդկանց, որոնց ինքը ճանաչում էր և որոնք են՝

Մյունխաց տոհմից Վասակ անունով.
 Արծրունյաց տոհմից Ներշապուհ անունով.
 Ռշտունյաց տոհմից Արտակ անունով.
 Խորխոռունյաց տոհմից Գաղիշո անունով.
 Մամիկոնյան տոհմից Վարդան անունով.
 Մոկաց տոհմից Արտակ անունով.
 Ապահունյաց տոհմից Մանեճ անունով.
 Ամատունյաց տոհմից Վահան անունով.
 Վահևունյաց տոհմից Գյուտ անունով.
 Անձևացյաց տոհմից Շմավոն անունով.

Այս նախարարներին անուն–անուն կանչեցին արքունի դուռը: [Հայ նախարարների] մի մասը հենց իրեն մոտ էին բանակում, մյուսներն էլ հյուսիսային կողմերը՝ Հոնաց պահակում. նախարարներից ոմանց էլ թողել էր Հայոց աշխարհում:

Երբ հասան արքունի դուռը՝ զատկի ավագ շաբաթ օրը ներկայացան թագավորին:

Առաջվան ժամանակներում կարգն այն էր, որ երբ Հայաստանից որևէ պատվավոր զորավարի առաջնորդությամբ հեծելազոր էր գնում Դուռը, [թագավորը] մարդ էր ուղարկում ընդառաջ և հարցնում էր Հայոց աշխարհի ողջությունն ու խաղաղությունը. և երկու–երեք անգամ նույնն էր անում. զորահանդեսն էլ [թագավորն] ինքն էր անում և պատերազմ սկսելուց առաջ նրանց իրեն մոտ գալ տեղ հասնելն անգամ մեծ շնորհակալության արժանի էր համարում և իր աթոռակիցների և մեծամեծների առաջ գովասանք էր տալիս ամենքին, հիշում էր նրանց նախնիների ծառայությունները և պատմում էր նրանցից յուրաքանչյուրի քաջությունը:

Իսկ այն օրը սրանցից և ոչ մեկն էլ չհիշեց, այլ ինչպես մի չար դև չէր դադարում ձևեղվա բուրբ հուզելուց և շարժելուց...:

Մոնչալով ձայն արձակեց և ասաց. «Երդվել եմ մեծ աստված արեգակով, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ տիեզերքը և իր ջերմությամբ կենդանացնում է բոլոր արարածներին, որ եթե վաղն առավոտյան, սքանչելու

ծագելուն պես բուրդը ինձ հետ միասին ծունր չդնեք նրա առաջ նրան աստված
դավանելով, ձեզ ամեննին զիջողություն չեմ անի, ամեն տեսակի ներություն

ու չարչարանք կթափեմ ձեզ վրա, մինչև որ ակամա կատարեք իմ կամքն ու հրամանը»:

Այն ժամանակ երանելի նախարարներն առհասարակ բարձրացրին իրենց ձայնը և ասացին բոլորի առաջ. «... Ուրեմն, ինչ ձևով ուզում ես վարվել՝ վարվի՛ր, բոլորս պատրաստ ենք այն ամեն հարվածների ու տանջանքների մեքենաների համար, որ սպառնացիր, ո՛չ միայն չարչարվելու, այլև մեռնելու: Եվ եթե դարձյալ նույն բանը հարցնես, ամեն մեկիցս սրանից էլ ավելի [կտրուկ] պատասխան կլսես»:

Այն ժամանակ թագավորը՝ լեզուց ավելի դառնացած՝ որովայնի մեջ կուտակված կամավոր մաղձի ծովը փուլ էր ածում, և նրա քթից ու բերանից առհասարակ ջերմախառն գոլորշի էր դուրս գալիս, ինչպես սաստիկ հնոցից թանձր ծուխը:

Եվ անմիջապես հրամայեց պատվական նախարարներին մեծ անարգանքներով հեռացնել իր աչքի առաջից, և զգուշությամբ հրաման տվեց դահճապետին, որ նրանց առանց կապելու յուրաքանչյուրին իր իջևանում պահի, իսկ ինքը՝ իրենից դուրս եկած անմխիթար տրտմությամբ նորից վերադարձավ և հազիվ ընկավ իր օթևանը:

Թագավորի ներքին խորհրդակիցներից մեկը գաղտնի կապված էր [նրանց հետ] Քրիստոսի անքակտելի սիրով, որովհետև նույնիսկ մկրտված էր կենդանի ավագանի մեջ, և մեծապես հոգ էր տանում վշտացածների կյանքը փրկելու: Եվ երբ հաստատապես ստուգեց, որ թագավորն իր սպառնացած բազմաթիվ չարիքները բոլորը ուզում է կատարել Հայոց աշխարհի գլխին, թեպետև նրանցից ոչ բոլորին, բայց մի քանիսին խրատ տվեց և սովորեցրեց, թե ինչ հնարք գործ դնեն, որ առժամանակ իրենց փրկեն այն նեղ դրությունից:

Եվ ամենքն այս անքակտելի ուխտը դնելով աստծու հետ, որ հաստատ մնան իրենց նախկին մտադրության վրա, իրենց միևնույն խրատատուին պատգամավոր ուղարկեցին ներս, իբր թե կատարվելու է նրա (թագավորի) անօրեն կամքը:

Երբ այս լսեց թաղավորը՝ չափազանց ուրախացավ, ցնձաց և կարծելով թե աստվածներն իրեն օգնության են հասել, շրջելով և ոչնչացնելով աստծու ծառաների հաստատուն մտադրություն—

ները, և ահա երկրպագություն են մատուցանում արեգակին, պատվելով նրան գոհերով և մոգության բոլոր օրենքներով:

Բայց այս բանը չկարողացավ հասկանալ ցնորվածը, թե արդարության արեգակի անստվեր լույսը մաշում և ոչնչացնում էր նրա խավարային մտադրությունները և եղծում ապականում էր նրա ամբողջ խեղաթյուր կամքը: Եվ ճշմարիտ հայտնությունից զրկված՝ ամենևին չհասկացավ այն պատրանքը ու խաբեությունը, որով մոլորեցրին նրան: Նրանց առաջ երկրավոր պարզներ էր թափում և նորից բոլորին վերադարձնում էր իրենց պատիվն ու գահը, առաջ քաշելով և երևելի դարձնելով նրանց իր ամբողջ տիեզերական իշխանության մեջ: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրին անչափ առատությամբ ազարակներ ու ավաններ էր շնորհում արքունիքից, սիրելիներ և բարեկամներ էր անվանում նրանց և կամակոր մտքի հպարտ հանդգությամբ կարծում էր, թե ճշմարտությունը կփոխանակվի ստության հետ:

Եվ այս անելուց հետո՝ շատ այրուձի ուղարկեց նրանց հետ, և մոգերից էլ ոչ պակաս, քան յոթ հարյուրից ավելի ուսուցիչներ հղեց նրանց հետ և մի մեծ իշխանի էլ նրանց վրա մոգալետ կարգեց: Խոնարհվում էր և աղաչում պատվիրելով, թե մինչև ես այս պատերազմից խաղաղությամբ հետ դառնամ, դուք ամեն բան արեք ու կատարեցեք իմ կամքի համաձայն: Եվ այսպես շքով ու պատվով երկար ճանապարհ էր դնում նրանց դեպի Հայոց երկիրը: Իսկ ինքն ուրախալի ավետիս ուղարկեց շատ ատորուշանների, զրեց և հայտնեց մոգերին ու մոգալետներին և գանազան երկրամասերի բոլոր մեծամեծներին, թե ինչպես աստվածների օգնականությամբ իր առաքինի գործը առաջ տարավ:

Իսկ այն զարշելիներն այնուհետև դուրս գալով յուրաքանչյուրն իր խավար դարանից՝ փափագում էին շուտով կատարել [թագավորի] հրամանը. ձայն տվին հեռավոր երկրները, որ վեր կենան, գնան արևմտյան աշխարհը: Եվ դեռ չէին հասել Հայոց մեծ աշխարհը, որ փայտի միջոցով վիճակ էին զցում, թե ո՛ր ժողովուրդը [մոգերի] ո՛ր դասին է բաժին ընկնելու աշակերտելու համար: Որովհետև առհասարակ հրաման էին առել արքունիքից մտնել ինչպես Հայոց, այնպես էլ Վրաց և Աղվանից և Լփնաց, Աղձնյաց և Կորդվաց և Ծավդեից և Դասն աշխարհները, և դարձ-

յալ ուր որ զանազան տեղեր Պարսից իշխանության մեջ ծածուկ պաշտում էին քրիստոնեությունը:

Ապստամբության սկիզբը, էջ 63—73

Իսկ Հայոց գորագունդը բոլոր օգնականներով ու բազմաթիվ մոզերով չորրորդ ամսին եկան հասան Հայոց աշխարհը, մի մեծ գյուղաքաղաք, որի անունն էր Անգր²⁵: Այդտեղ բանակ դրին, հավաքվեցին, տեղավորվեցին, և ամեն կողմերից անթիվ բազմություն ժողովվեց այնտեղ:

Եվ այնպես պատահեց, որ քսանհինգ օրից հետո մի կիրակի օր մոզպետն ինքը մոզերի հետ միասին եկավ մեծ ուժով, որպեսզի քանդի եկեղեցու դռները. ուզում էր փորձել, թե գործը ինչ ընթացք կստանա: Իսկ սուրբ Ղևոնդ երեցը²⁶ առաջին խորհրդակիցների և բազմաթիվ ուխտակիցների հետ միաբան այնտեղ պատրաստ գտնվեց: Թեպետև լավ տեղյակ չէր բոլոր նախարարների մտադրություններին և ո՛չ էլ մոզպետի ուժին ու գործությանը, ամենևին չսպասեց բոլոր եպիսկոպոսներին և նույնիսկ մի քիչ էլ չհամբերեց ու չներեց անօրեն իշխանին, այլ մեծ աղմուկ ու տագնապ առաջացրեց գործերի և մոզերի մեջ: Որովհետև դագանակները ձեռքներն առած մոզերի և մոզպետի զլուխները շարդեցին, բոլորին փախցրին իրենց կացարանները, իսկ իրենք պաշտամունքը վերսկսելով եկեղեցում՝ կիրակնօրյա կարգն էին կատարում, շարունակելով այն ամբողջ նույն կիրակի օրը:

Մի գիշեր ուխտի ամբողջ բազմությունը խորհուրդ կազմեց և գործերի սպարապետին էլ կանչեցին խորհրդի. հարցրին, քննեցին և տեղեկացան, որ նրա դիտավորությունն անդրդվելի է և մի Փոքր անգամ չի թերացել Քրիստոսի սիրուց: Ընդունեցին առաքինիների շարքը: Նրա միջոցով շատերին էլ գրավեցին նույն միաբանության մեջ, ովքեր առաջին միաբանությունից անջատված չէին. եկան հավաքվեցին և մեծ գորագունդ կազմեցին:

Այն ժամանակ բոլորն այնպես բորբոքվեցին զայրությամբ, որ մինչև անգամ բոլոր տեսնողների երկամները դողում էին. նրանք ոչնչի տեղ դրին արքունի պարզները և ոտնատակ տվին ահագո՞ւ հրամանները: Շտապով վազեցին դեպի իրենց զենքերը, ամբողջ գիշերը սպառազինվեցին՝ պատրաստվեցին և արևը ծագելուն պես գործը երեք մասի բաժանելով՝ վրա տվին բանակին:

Առաջին գունդն արևելյան կողմից, երկրորդ գունդն արևմտյան կողմից և երրորդ գունդը հյուսիսային կողմից շուրջանակի իրենց մեջ առան, փակեցին մեծաթիվ բանակը. շատերին կոտորեցին, է՛լ ավելի շատերին երևելի մարդկանցից կապեցին և ամուր բերդերում բանտարկեցին իրենց իշխանության տակ: Եվ բանակի կողոպուտը, թալանն ու ավարը մի տեղ ժողոված պահում էին իբր թագավորի հրամանով:

Իսկ երբ մարզպանին էլ ձերբակալեցին, նա երդումով միաբանվեց նրանց հետ, որ հաստատ կմնա ուխտին, գղջում էր, որ առաջ բաժանվել էր նրանցից:

Այնուհետև տերը ծառայից ավելի չէր երևում, և ո՛չ էլ փափուկ մեծացած ազատը տառապյալ գեղջուկից, և ո՛չ էլ մեկը մյուսից ավելի պակաս քաջության մեջ: Միննույն հոժար սիրտն ունեին բոլորն էլ՝ տղամարդ ու կին, ծեր ու տղա և Քրիստոսի անունով բոլոր միաբանվածները:

Այն ժամանակ նորից հարձակվեցին այն բերդերի և ավանների վրա, որ երկրի զանազան ամուր տեղերում գրավել էին պարսիկները. կործանեցին, քանդեցին նրանց բնակավայրերը: Նախ մեծ Արտաշատը իր ավաններով, և առան անմատչելի ամրոցները՝ Գառնի քաղաքը, Անին, Արտագերսը և իրենց ավանները. Երկայնորդն ու Արխնին և իրենց ավանները, բարձրաթողը, Խորանիստը, Ծախանիստը, ապահով Ողականը և սրանց հետ իրենց ավանները. Արփանյալը, Վան ավանը, նրա հետ նաև իր ավանները. Գոյալն ու Կապույտը, Որոտն ու Վաշակաշատը²⁷:

Այս բոլորն ամեն մեկն իր գյուղերով ու ագարակներով, գորքերով ու զորագլուխներով նույն տարին առան ու կործանեցին, և տղամարդկանց ու կանանց գերի տարան իրենց գույքերով ու ստացվածքներով, թանկագին գանձերով ու կահկարասիով: Տապալում քանդում էին նրանց շենքերը և հրկիզում էին կրակի պաշտամունքի տեղերը: Մաքրում էին կռապաշտությունների պղծությունը և գրավում էին ատրուշանների սարքուկարգը, բերում դնում էին սուրբ եկեղեցում և սուրբ քահանաների միջոցով նվիրում էին ի ծառայություն տերունական սեղանի:

Հայերի ռազմական օգնությանը Աղվանից ժողովրդին, էջ 73—82

Եվ ահա շատ օրեր անցնելուց հետո եկավ հասավ Աղվանից

հագարապետը նույն աշխարհի սուրբ եպիսկոպոսի հետ միասին, մեծ տազնապով շտապեցնում էր գորքին՝ ասելով՝ «Հոների աշխարհի»²⁸ կողմերը գտնված Պարսից գորքը ետ դարձավ այս կողմը, եկավ մտավ մեր երկիրը, և շատ ուրիշ այրուձի էլ արքունիքից եկավ...»:

Իսկ Հայոց գորքը երբ լսեց այս դառն գույժը, ամեննին չթուլացավ քաջությունից և չլքվեց, այլ դարձյալ ամբողջ երկրից համագունդ ժողով արին [աղվանից] բոթաբեր պատգամավորների վերաբերմամբ, որոնք եկել էին նրանց մոտ: Եվ միաբանությամբ քաջալերելով՝ արձակեցին նրանց...:

Այն ժամանակ մեծ նախարարներից մեկին Գնունյաց տոհմից՝ Ատոմ անունով, շտապով ուղարկեցին Արևմտյան երկիրը, որ Արևելքի չարամիտ թագավորի այս բոլոր մտադրությունները հայտնի, միաժամանակ պատմի նաև իրենց քաջությունները, որ կատարեցին գործով, ուտի տակ տալով ահեղ հրամանը, և մոզերին մեծապես սատկեցնելը, և նրանից [կայսրից] օգնություն ու օժանդակություն խնդրի, և եթե նա կամենա, նրա ծառայության տակ մտնեն:

Եվ երբ ներկայացան մեծ թագավորին և կարդացին Հայոց աշխարհի աղաչական գրությունն ու նախնիքների հիշատակարանները, շատ գրքեր մեջ բերին՝ կարդացին և նրանց մեջ էլ գտան նույն հաստատուն ուխտը:

Եվ մինչդեռ երանելի Թեոդոսը²⁹ հարցուվորձ էր անում ամբողջ Մինկղիստոսին և կամենում էր գործի համար մի հնար գտնել խաղաղությամբ և մեծ հոժարությամբ հոգ էր տանում, որ Արևելքի եկեղեցիները չհափշտակվեն անօրեն հեթանոսների կողմից, այն նույն ժամանակ շուտով հասավ նրա կյանքի վախճանը և օգնության գործը չարաչար խափանվեց:

Եվ նրա փոխարեն թագավորեց Մարկիանոս կայսրը³⁰, սա իր խրատատու վատթար ծառաների շնորհիվ, այն է Անատոլ սպարապետի և Եղփարիոս աստրու,— երկուսն էլ անարգ ու վատթար, միևնույն ժամանակ և անաստված մարդիկ,— նրանց կողմն անցնելով թագավորը՝ չկամեցավ ուշադրություն դարձնել Հայերի միաբան ուխտին, որ իրենց ամբողջ ուժով ընդդիմադրել էին հեթանոսների չարությանը: Իսկ այս անարի մարդը ավելի լավ էր համարում իր դաշինքը պահել հեթանոսների հետ մարմնական

խաղաղության համար, քան թե քրիստոնեության ուխտին պատերազմակից լինել: Այս պատճառով էլ շտապեց, դեսպաններ ուղարկեց Պարսից թագավորի մոտ նույն Եղիարիտսին և հաստատուն դաշն կնքեց նրա հետ՝ օգնություն ցույց չտալ Հայոց գորքին ո՛չ գորքով և ո՛չ էլ զենքով ու ամեն տեսակ օժանդակությամբ:

Թեպետև թագավոր չունեին իրենց առաջնորդ, և ո՛չ էլ դրսից որևէ օգնական օտարներից, բայց բոլոր նախարարներն անձնական առաքիություններ և սուրբ վարդապետների մխիթարությամբ իրենց բոլոր գորքերի հետ միասին ամեն մեկն իր տնից շտապով եկան մի տեղ հավաքվեցին, նաև ուրիշ շատ հեծելագոր, որ թագավորական տնից էին:

Եվ ամբողջ գորքը երեք գնդի բաժանեցին:

Առաջին գունդը տվին Ներշապուհ Ռաբոսյանին և ուղարկեցին նրան երկիրը պահպանելու Ատրպատական աշխարհի սահմաններին մոտիկ:

Երկրորդ գունդը տվին Հայոց Վարդան գորավարի ձեռքը, որ Վրաց սահմանից անցնի Ճորա մարզպանի վրա, որ եկել էր Աղվանից եկեղեցիներն ավերելու:

Իսկ երրորդ գունդը հանձնեցին Սյունյաց Վասակ իշխանին, որն իր ներքին մտադրություններով հեռացած չէր հեթանոսների ուխտից:

Այս բանը գրեց և հասկացրեց մարզպանին, որի անունը Սեբուխտ էր³¹: Իսկ նա, երբ իմացավ, լսեց Վասակից այս բոլոր խրախուսանքները և ստուգելով համոզվեց, որ Հայոց սպարապետը սակավաթիվ գնդով է գալիս նրա վրա, այլևս չմնաց Ճորա կողմերում, այլ հավաքեց իր ամբողջ բազմաթիվ գորքը և շտապով անցավ Կուր անունով մեծ գետը և հանդիպեց նրան Վրաց սահմաններին մոտիկ Խաղխաղ քաղաքի³² հանդեպ, որ Աղվանների թագավորների ձմեռոցն էր: Անցավ սփովեց իր ամբողջ գորքով, բանակ դրեց և դաշտի ամբողջ մեծությունը բռնեց, զինված ու լիովին սպառազեն դուրս եկան կովելու Հայոց գորքի դեմ:

Իսկ քաջ Վարդանը և նրա հետ գունված ամբողջ գորքը, երբ տեսան հեթանոսների գնդի մեծ պատրաստությունը, նայեցին նաև իրենց սակավությանը, թեև թվով նրանցից շատ ավելի քիչ էին, բայց ամենին չվախեցան նրանց մեծ բազմությունից...:

Խու՛մբ կազմեցին ու հարձակվեցին, և աջ թևը ճեղքելով՝ ձախ կողմը գցեցին, բոլորին սրի ճարակ արին ամբողջ դաշտի վրա և փախցրին մինչև անտառի ամուր տեղերը՝ Լուինաս գետի³³ խոր ձորերի մոտ: Այստեղ Բաղասական³⁴ թագավորի թագավորագներից ոմանք ետ դարձան, Հայոց նախարարներից մեկին ձիուց վայր գցեցին, Դիմաքսյան գնդից Մուշին սպանեցին և Գազրիկին վիրավորեցին:

Այնտեղ աչքը վեր բարձրացրեց Արշավիր Արշարունին, մոնչաց առյուծի պես և հարձակվեց վարազի նման, խփեց սասկեցրեց Լինաց թագավորի եղբայր քաջ Վուրկին և նրա բազմաթիվ համհարզներին էլ նրա հետ սպանեց: Եվ այսպես առհասարակ յուրաքանչյուրն իր ախոյանին գետին էր գլորում: Եվ սաստիկ հանդուգն հարձակման պատճառով գետը թափածների թիվն ավելի շատ էր, քան թե ցամաքի վրա սրի անցրածներինը: Եվ ընկած դիակների բազմությունից գետի հստակ ջրերը արյուն դարձան և նրանցից ոչ ոք չկարողացավ փրկվել և թաք կենալ դաշտերի խիտ անտառներում: Բայց թշնամիների գորականներից մեկը իր զենքերով միասին բարձրանալով ձիու մեջքին անցավ մեծ գետը, մագապուրծ եղավ պատերազմից գույժ տարավ մնացած բուն բանակին, որոնք փախան գնացին մեծ շահաստանը (Պարտավ քաղաքը — Ա. Ա.):

Այն ժամանակ Հայոց զորքերը պատերազմի մեծ գործն ավարտելով սկսեցին դիակների կողոպուտը, հավաքեցին բանակի մեծ ավարը և կողոպտեցին ընկած դիակները. ժողովեցին շատ արծաթ ու ոսկի, արի մարդկանց և լավ երիվարների զենքերն ու զարդերը:

Դարձյալ ոչ պակաս քաջությամբ հարձակվեցին այն բերդերի և քաղաքների վրա, որ գրավել էին պարսիկներն Աղվանների աշխարհում, հզորապես մարտնչելով հրդեհում էին նրանց ամուր բերդերը. և մոզերի այն խմբերը, որոնց պատրաստել բերել էին երկրում գայթակղություն գցելու համար, ո՛ր էլ գտնում էին ամուր-ամուր տեղերում, սրի ճարակ դարձնելով՝ թողնում էին երկնքի թռչուններին և երկրի գագաններին կերակուր: Այն տեղերը մաքրեցին բոլոր պիղծ գոհերից և եկեղեցիները փրկեցին, ազատեցին անտանելի նեղությունից:

Աղվանից նախարարներից ու բոլոր շինականներից շատերն

էլ, որոնք աստծու անվան համար ցիրուցան էին եղել Կապկոնի լեռների³⁵ ամուր տեղերում, երբ տեսան այդ գործի հաջողությունը, որ աստված կատարում էր Հայոց գորագնդի միջոցով, նրանք նույնպես եկան ժողովվեցին և խառնվեցին Հայոց գորքի հետ, և նրանց հետ միաբան ու հավասար մասնակցեցին քաջության գործին: Այնուհետև գնացին արշավեցին Հոների պահակի³⁶ վրա, որ բռնությամբ գրավել էին պարսիկները. առան, քանդեցին Պահակը և կոտորեցին ներսում բնակված գորքը և Դուռը հանձնեցին Վահանին, որ Աղվանների թագավորների ցեղից էր: Եվ այս բոլոր քաջագործություններն անելիս՝ նրանցից ամեննին ոչ ոք չվիրավորվեց, բացի մեկ երանելուց, որ նահատակվեց մեծ պատերազմի մեջ:

Եվ տեղնուտեղը այն մարդուն, որին հանձնել էին Դուռը, հենց նրան էլ դեսպան ուղարկեցին Հոների երկիրը և Հոների երկրին գործակից ուրիշ շատ բարբարոս ազգերի մոտ՝ նրանց հետ բանակցելու և դաշն կնքելու, որ հաստատ մնան այդ միաբանության վրա: Իսկ նրանք երբ այս բոլորը լսեցին, շտապով եկան հասան այնտեղ և իրենց աչքով տեսան հաղթության գործը: Եվ չհապաղեցին երդումով դաշն կնքել իրենց օրենքով ու կարգով. ընդունեցին նաև քրիստոնյաների երդումը հաստատ պահելու միաբանությունը նրանց հետ:

Երբ այս բանն ավարտեցին և [հայերը] իրենց համար մեծ ապահովություն ձեռք բերին, և դեռևս նույն վայրում տեղավորված էին հանգիստ կերպով, Հայոց աշխարհից մի գուժկան հասավ, ճակատը վիրավորված ու օձիքը պատառոտված, [և պատմեց] ապստամբ Վասակի մասին. «Հեռացել է քրիստոնեության ուխտից և ավերել Հայոց աշխարհի շատ տեղերը, մանավանդ արքունի ձմեռոցները...»:

[Հայոց գորքը] խիստ շտապով չվեց այնտեղից՝ մեծ ավարով ու անչափ հարստությամբ նորից Հայոց աշխարհը վերադառնալու համար:

Եվ որովհետև ձմեռ ժամանակը վրա էր հասել, և պաշարները թշնամիների գունդը ավարել էր, [Վարդանը] չկարողացավ ամբողջ գորքը մի տեղում պահել ու մատակարարել, այլ սփռեց տարածեց երկրի զանազան գավառները՝ ձմեռը հանգստանալու համար: Պատվեր տվեց, որ կազմ ու պատրաստ լինեն գարնան

պահին: Եվ ավագ նախարարների խմբից քչերին իրեն գործակից թողնելով ուժեղացավ և գրավեց թագավորանիստ տեղերը:

Ավարայրի ճակատամարտը, էջ 96—115

Որովհետև երբ մեծ Վարդանը տեսավ իր աշխարհի երկպառակությունը, ամենևին չվախեցավ թերահավատությամբ: Թեպետև ստուգեց իմացավ դեռևս իրեն հետ միաբանվածներից շատերի երկմտություն էլ, այնուամենայնիվ ինքն իրեն սիրտ տվեց և իր գորքերն էլ քաջալերեց, քանի որ հենց ինքը դեռ գրաված էր պահում թագավորանիստ տեղերն այն նախարարների հետ միասին, որոնք չանջատվեցին սուրբ ուխտից: Հրաման տվեց ամբողջ գորքին հավաքվել Արտաշատ քաղաքը, այն ետ կացածների փոխարեն, որոնք գնացին Սյունյաց իշխանի հետևից, կարգեց նրանց եղբայրներին կամ որդիներին կամ եղբորորդիներին և ամեն մեկին տվեց նրանց գորքերը, որովհետև ամբողջ երկիրը դեռ նրա իշխանության տակ էր:

Եվ նրանք բոլորը շտապով եկան հասան պատերազմի վայրը, յուրաքանչյուրն իր գորքով ու ամբողջ պատրաստությամբ, նրանք և ովքեր ի բնե հաստատ էին մնացել իրենց տեղում:

Ներշապուհ Արծրունի,
և Խորեն Խորխոռունին,
և ինքը սպարապետը,
և Արտակ Պալունին,
և Վահան Ամատունին,
և Վահևունյաց Գյուտը,
և Թաթուլ Դիմաքսյանը,
և Արշավիր Արշարունին,
և Շմավոն Անձավացին,
և Տաճատ Գնթունին,
և Ատոմ Գնունին,
և Խոսրով Գաբեղյանը,
և Կարեն Սահառունին,
և Հմայակ Դիմաքսյանը,
և էլի մի ուրիշ Դիմաքսյան՝ Գագրիկը,

և Ներսիս Քաջերունին,

և Փարսման Մանդակունին,
 և Արսեն Ընծայացին,
 և Այրուկ Սղկունին,
 և Վրեն Տաշրացին,
 և Ապրսամ Արծրունին,
 և արքունի Շահխոռասպետը,
 Խուրս Սրվանձոյանցը,
 և Քողյանները, և Ակեացիները, և Տրպատունիները, և Ռշտունիների գորքը, և
 արքունի բոլոր գործակալներն ամեն մեկն իր գորքերի հետ միասին:

Սրանք բոլորը համախմբված հասան պատերազմի գործի համար Արտազի
 դաշտը³⁷, և նրանց ընդհանուր թիվը եղավ վաթսուննվեց հազար մարդ ձիավոր և
 հետևակ:

Նրանց հետ եկան սուրբ Հովսեփը, սուրբ Ղևոնդ երեցը և բազմաթիվ այլ
 քահանաներ և է՛լ ավելի բազմաթիվ [հոգևոր] պաշտոնյաներ: Որովհետև նրանք
 էլ ամենին չվախեցան պատերազմի գալ նրանց հետ, քանի որ ո՛չ թե
 մարմնական էին համարում այն կոիվը, այլ հոգևոր առաքինության կոիվ.
 ցանկանում էին իրենք էլ քաջ զինվորներին մահակից լինել:

Սպարապետը նախարարների միաբանությամբ սկսեց խոսել գորքի հետ և ասաց.

«Շատ պատերազմներ եմ մղել ես, և դուք էլ ինձ հետ, տեղ կար, որ քաջաբար
 հաղթեցինք թշնամիներին, տեղ էլ կար, որ նրանք հաղթեցին մեզ, բայց ավելի
 շատն այն է, որ հաղթող ենք դուրս եկել և ոչ թե հաղթված: Բայց այդ բոլորը
 մարմնավոր պարծանք էր, որովհետև անցավոր թագավորի հրամանով էինք
 մարտնչում: Ով փախչում էր, վատանուն էր երևում աշխարհում և նրանից
 անողորմ մահ էր ստանում, իսկ ով քաջությամբ առաջ էր ընկնում, քաջի անուն
 էր ժառանգում և մեծամեծ պարգևներ էր ստանում անցավոր ու մահկանացու
 թագավորից: Եվ մեզնից ամեն մեկս էլ ահավասիկ շատ վերքեր ու սպիներ ունենք
 մեր մարմինների վրա, և ուրիշ շատ քաջություններ էլ են եղել, որոնց համար և
 մեծամեծ պարգևներ են ստացվել:...

«Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ո՛վ իմ քաջ նիգակակիցներ, մանավանդ որ ձեզանից
շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի վեր եք և հայրենական գահի պատվով ավելի
բարձր, բայց երբ ձեր հո-

Ժար կամքով ինձ կարգեցիք ձեզ առաջնորդ և գորագլուխ, թող իմ խոսքերը ախորժալուր և բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Չերկնչենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից և ոչ էլ մահկանացու մարդու ահռելի սրի դեմ թիկունքներս դարձնենք, որպեսզի եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը տա, ոչնչացնենք նրանց գորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը. իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, [մահն] ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»:

Առաքինի գորավարն այս ամենը խոսեց ամբողջ բազմության առաջ, դարձյալ և նրանցից սրան-նրան ծածուկ քաջալերում էր ու սիրտ տալիս և բոլոր պակասությունները ու թերությունները լրացնում: Ջորականներից ո՛րը ոչինչ չուներ, հոգում էր իր սեփականությունից և ընկերներից, ով զենք չուներ, զենք էր հայթայթում նրա համար, ում զգեստ էր պետք, զգեստ էր հագնում, և ում ձի էր պետք, ձի էր տալիս: Եվ առատ պարենով ուրախացնում էր բոլորին, և ինքն իրեն զվարթ էր ցույց տալիս ամենքին: Եվ պատերազմական կարգի համաձայն քաջ տղամարդկանց հիշատակության արժանի գործերը շարունակ կրկնում էր նրանց առաջ...:

Մի քանի օրից հետո Պարսից գորագլուխը առաջ խաղաց ամբողջ հեթանոս բազմության հետ, եկավ հասավ Հայոց երկիրը Հեր և Ջարևանդ գավառը³⁸: Այնտեղ գավառում կանգ առնելով, բանակ դրեց, փոս փորեց, պատնեշ շինեց, ցցապատերով փակեց, և ամեն պատրաստությամբ ամրացրեց ինչպես քաղաք: Նրա զորքերից մեծաթիվ գունդ բաժանվեց, ասպատակելով արշավեց և կամենում էր բազմաթիվ գավառներ կողոպտել:

Երբ այդ բանը լսեց Հայոց զորքը, բոլոր գորականների միջից ընտրեցին Ամատունյաց ցեղից մի սեպուհի Առանձար անունով, որ իմաստությամբ և քաջությամբ լցված մի մարդ էր: Սա երկու հազարով դուրս եկավ նրա դեմ, ջարդեց, սատկեցրեց նրա գնդից շատերին, իսկ մնացածներին փախցրեց, հասցրեց իրենց բանակը: Իսկ ինքը ողջ և առողջ վերադարձավ, և այն օրը մեծ ուրախության տոն եղավ Հայոց զորքի համար:

Իսկ քաջ Վարդանը առաջ գալով՝ հարցուփորձ արեց մեծա-

մեծներին և բոլորի տված խորհրդի համաձայն գորագլուխներ նշանակեց:

Առաջին գորամասը հանձնեց Արծրունյաց իշխանին և նրան նիզակակիր կարգեց Մոկաց մեծ իշխանին, և ուրիշ բազմաթիվ նախարարների այս երկուսին նիզակակից նշանակեց, և գորամասի ամբողջ բազմությունը այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Երկրորդ գորամասը հանձնեց Խորեն Խորխոռունուն, և նրան նիզակակից կարգեց Ընծայինին և Ներսէհ Քաջբերունուն:

Երրորդ գորամասը հանձնեց Թաթուլ Վանանդացուն և նրան նիզակակից կարգեց Տաճատ Գնթունուն, և շատ քաջ մարդիկ էլ այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Ինքը վերցրեց Չորրորդ գորամասը և իրեն նիզակակից քաջ Արշավիրին և իր հարազատ եղբայր Համագասայանին:

Այսպես կարգավորեց ու ճակատ կազմեց սփռելով դաշտի ամբողջ երեսին, Արյաց գորքի դեմուղեմը, Տղմուտ գետի ափին³⁹:

Եվ երբ այս այսպես պատրաստվեց, երկու կողմերն էլ սրտմտությամբ և մեծ բարկությամբ զայրացան և զագանացած գորությամբ միմյանց վրա հարձակվեցին, երկու կողմերի աղմուկն ու աղաղակը ճայթում էր ինչպես իրար խառնված ամպերի միջից, և ձայների դղրոյունը շարժում էր լեռների քարանձավները: Բազմաթիվ սաղավարտներն ու զրահապատված գորականների զենքերը փայլում էին ինչպես արևի ճառագայթների շողեր: Նաև բազմաթիվ սուսերների շողալուց և բազմախուռն նիզակների ճոճվելուց կարծես ահագին կրակ էր թափվում երկնքից: Որովհետև ո՞վ կարող է պատմել ահավոր ձայների մեծ իրարանցումը, և թե ինչպե՛ս վահանավորների թնդունն ու աղեղների լարերի ճայթունը առհասարակ իլացնում էին բոլորի ականջները:

Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ի՛նչ մեծ տագնապ և անչափ իրարանցման սրտնեղություն կար երկու կողմերում էլ, երբ հանդուգն հարձակումով իրար էին բախվում, որովհետև թանձրամիտները հիմարանում էին և վախկոտները՝ վհատվում, քաջերը խիզախում էին, և անվեհեր կտրիճներն՝ աղաղակում: Եվ

ամբողջ բազմությունը իրար գլխի խմբվելով՝ գետն ամեն կողմից փակեցին, և
գետն [անցնելու] դժվարությունից վախեցած Պարսից զորքը սկսեց իր տեղում
վխտալ: Իսկ Հայոց զորքն անցավ գետը,

և ձի նստած մեծ գորությանը հարձակվեց: Ուժգին թափով իրար զարկվելով՝ երկու կողմից էլ բազմաթիվ վիրավորներ գետին ընկած թաքտում էին:

Այս մեծ տագնապի մեջ դեպի վեր նայեց քաջ Վարդանը և տեսավ, որ Պարսից զորքի ընտիր-ընտիր քաջ զորականները Հայոց զորքի ձախ կողմն ընկճեցին, նա մեծ ուժով հարձակվեց այն տեղը և Պարսից զորքի աջ թևը ջարդելով քշեց գագանների կողմը և շուրջը պտտելով կոտորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տագնապ ու իրարանցում զցեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան գնդի⁴⁰ հաստատուն կազմակերպությունը քայքայվեց, ցրիվ եկավ, և նա դեռևս պարտություն չկրած փախուստ տվեց:

Ապա աչքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան Նիսալավուրտը⁴¹ և տեսավ, որ Հայոց զորքից ոմանք բաժանվել և ետ են ընկել լեռների հովիտներում: Ուստի և աղաղակ բարձրացրեց, քաջալերեց իր շուրջը գտնված Արյաց զորքին, որոնք կանգնած էին Վարդանի գնդի հանդեպ: Այնտեղ երկու կողմերն էլ իրենց պարտված էին զգում, և ընկած դիակների թիվն այնքան մեծ էր, որ նմանվում էր խորդուբորդ քարակույտերի:

Երբ այս բանը տեսավ Մուշկան Նիսալավուրտը, սպասում էր Արտաշիրի գագաններին, որը նրանց վրա նստած էր բարձր դիտանոցում, ինչպես միջնաբերդում և գալարափողերի բարձր ձայնով շտապեցրեց իր գնդերին և առաջամարտիկ զորքերով շրջապատեց նրան [Վարդանին]:

Իսկ կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կոտորած արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ ստանալու կատարյալ նահատակության պսակը:

Եվ պատերազմի գործը երկարելով օրը տարածամեց և երեկոյան դեմ դադարեց. շատերն իրենց մահվան օրհասը գտան. մանավանդ որ ընկածների դիակներն այնպես խիտ էին ու իրար մոտ թափված, ինչպես անտառի կտրատված փայտերը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել նիզակների կոտրատումն ու աղեղների խորտակումը. ուստի և չէին կարողանում ստույգ որոշել երանելիների սուրբ մարմինները, և սաստիկ խուճապ ու իրարանցում էր երկու կողմերի ընկածների համար: Իսկ

ովքեր [կենդանի] էին մնացել, ցիրուցան եղան ամուր ձորերի լեռնադաշտերում. և
երբ պատահում էին միմյանց, դարձյալ սպանում էին

մեկմեկու: Եվ այսպես դաժան գործը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը:

Եվ որովհետև ժամանակը գարնանային էր, ծաղկալից դաշտերը լցվեցին հորդահոս արյունով: Մանավանդ երբ մեկը տեսնում էր ընկած բազմաթիվ դիակների կույտերը սիրտը կտրատվում էր, և աղիքները գալարվում, լսելով խոցվածների մրմռոցը, և ջարդվածների մոնչունը, վիրավորների թավազուր սողալն ու շարժվելը, վախկոտների փախուստը, վհատվածների թաք կենալը, անարի մարդկանց սրտաբեկությունը, թուլասիրտների ճիչերը, սիրելիների ողբը, մերձավորների սուգը, բարեկամների վայնասունը: Որովհետև ո՛չ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին:

Բայց որովհետև Հայոց գորավարն ընկել էր մեծ պատերազմում, այնուհետև էլ ոչ ոք գլխավոր չկար մեջտեղում, որին հենված ժողովվեին մնացած զորքերը: Թեպետև ողջ մնացածներն ավելի շատ էին, քան թե մեռնողները, սակայն նրանք ցանուցիր եղան և քաշվեցին երկրի զանազան ամուր տեղերը և ուժով տիրեցին շատ գավառների ու բերդերի, որոնք ոչ ոք մինչև այդ առնել չէր կարողանում:

Եվ սրանք են այն քաջ նահատակների անունները, որոնք այդ նույն տեղում վախճանվեցին.

Մամիկոնյանց ցեղից Քաջ Վարդանը հարյուր երեսուն և երեք մարդով.

Խորխառունյաց ցեղից Կորովի Խորենը տասնինը մարդով. Պալունյաց ցեղից Արի Արտակը հիսուն և յոթը մարդով.

Գնթունյաց ցեղից Զարմանալի Տաճատը տասնինը մարդով. Դիմաքսյանց ցեղից

Իմաստուն Հմայակը քսաներկու մարդով. Քաջբերունյաց ցեղից Հրաշակերտ

Ներսեհը յոթը մարդով. Գնունյաց ցեղից Մանուկ Վահանը երեք մարդով.

Ընծայնոց ցեղից Արդար Արսենը յոթը մարդով.

Սրվանձոյան ցեղից Հառաջադեմ Գարեգինը երկու հարազատներով և տասնութը մարդով:

Այս երկու հարյուր ութսունյոթ նահատակները՝ ինը մեծամեծ նախարարների հետ՝ հենց այնտեղ վախճանվեցին: Եվ թագավորական տնից և Արծրունյաց տնից և մյուս նախարարների

տնից, բացի այս երկու հարյուր ութսունյոթ հոգուց՝ [դարձյալ ընկան] էլի յոթ հարյուր քառասուն հոգի, որոնք ամենքն էլ այն օրը մեծ պատերազմում իրենց անունները գրեցին կյանքի մատյանի մեջ: Եվ այս բոլորը միասին լինում է հազար երեսունևկես մարդ:

Իսկ ուրացողների կողմից այն օրը ընկան երեք հազար հինգ հարյուր քառասունչորս մարդ: Նրանցից ինը հոգի խիստ պատվավորներից էին, ուստի և շատ խոր վշտացավ Մուշկան Նիսավափուրտը: Մանավանդ երբ տեսավ, որ իր գործի ստացած սաստիկ հարվածները երեք անգամ ավելի մեծ էին, քան հայերինը, նրա ուժն ու գորությունը կոտրվեց, ընկավ, և նրա սիրտը չէր հանգստանում, որ մտածի ու որոշում անի, որովհետև պատերազմն այնպես չվերջացավ, ինչպես ինքը կարծում էր:

Պարտիզանական կռիվները, էջ 118 — 183

Այնուհետև յուրաքանչյուրը թողեց իր գյուղը, ավանն ու ագարակը: Հարսները դուրս եկան առագաստներից և փեսաները՝ սենյակներից, ծերերն ընկան աթոռներից և երեխաները՝ [ծնողների] գրկերից, երիտասարդներն ու կույսերը և տղամարդկանց ու կանանց ամբողջ բազմությունը գնացին բռնեցին անմարդաբնակ վայրերի ամրոցներն ու բազմաթիվ լեռների ապահով տեղերը:...

Մրանք (վասակյանք) առաջ շարժվեցին դեպի Միջնաշխարհը⁴² և պատերազմ սկսեցին Կապույտ լեռան մեծ ամրոցների դեմ: Իսկ ներսում գտնվողները քաջությամբ կռվելով ջարդեցին Պարսից գործից շատերին և մնացածներին փախցրին, հասցրին բանակը: Իսկ նրանք դարձյալ անուշ խոսքերով դիմելով՝ ուզում էին խաբեությամբ նվաճել նրանց:

Իսկ ովքեր Տմորիքի⁴³ ամրոցներում էին, երբ լսեցին արքունի գործի կատարած այս բոլոր չարագործությունները, էլ ամենևին օգտակար չհամարեցին ամրոցներում նստելը: Քաջությամբ դուրս եկան և հարձակվեցին ամրոցականների օգնությամբ և հասնելով պարսիկների մոտակա երկիրը, անխնա կոտորելով արյան նախճիրներ գործեցին, մնացածներին էլ գերի վերցնելով տարան, զցեցին ամրոցները և ջահը ձեռքներն առած՝ այն երկրի շինությունները հրի ճարակ դարձրին:

Նույնպես և Խաղոյաց լեռներում գտնվածները՝ երբ տեսան, որ Պարսից գործը հանդգնաբար և աներկյուղ դիմում է Հայոց աշխարհի ամբոցների վրա, նրանք էլ մեծ գործությամբ հարձակվեցին Տայքի ձորագավառի վրա: Այնտեղ նրանք գտան արքունի գործերից մի մեծ գունդ, որոնք ուզում էին այն երկրում ամրացած մարդկանց գերի առնել, նմանապես և կարծում էին, թե նախարարների գանձերն այնտեղ են, ուստի և անխնա հետախուզում էին այն վայրերը:

Այնտեղ տեսան նաև, որ երկու գյուղերում այրել են եկեղեցիները, այս բանի պատճառով է՛լ ավելի բարկացան ու նախանձախնդրությամբ լցվեցին: Հարձակվեցին, բախվեցին միմյանց և հզորապես հաղթելով՝ ջարդեցին Պարսից գնդի գործությունը, նրանցից շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածներին քշեցին փախցրին երկրից:

Եվ անչափ հանդուգն հարձակումից միմիայն Հայոց Վարդան սպարապետի եղբայր երանելի Հմայակը անձնագոհ քաջությամբ կռվելով՝ նահատակությամբ վախճանվեց միաբանության սուրբ ուխտի համար: Իսկ մնացած բոլորը ողջ և առողջ փրկվելով [կռվից] հալածում էին փախստականներին:

Եվ երբ այս այսպես կատարվեց, թագավորի գործը դադարեց անխտիր կերպով ամեն տեղ գործի մեջ խառնվելուց, և մանավանդ զգուշանում էին եկեղեցիներին ձեռք տալուց: Նորից մի անգամ էլ սկսեցին հարցնել արքունիքին:

Երբ թագավորը լսեց աշխարհի ամբողջ ավերածությունը և ստուգեց մեծ պատերազմի հանգամանքները, սիրտը կոտրվեց իջավ մեծ-մեծ խրոխտալուց, և լռեց ու դադարեց մշտական խաբեբա մտադրություններից, հարցուփորձ էր անում և քննում այդ անխելք գործի վրիպման պատճառները և ուզում էր իմանալ, թե «Ո՞վ կարող է այդ գործերի մասին իրեն ստույգ տեղեկություններ տալ»:...

Այն ժամանակ [թագավորը] Հայոց աշխարհի մարգարանությունը հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Ատորոմիզդ անունով, որի իշխանությունը սահմանակից էր Հայոց աշխարհին, և գորավարի գործակիցն էր նույն պատերազմում:...

Եվ մինչդեռ թագավորը այնտեղ ձմեռոցում էր, հրամայեց հարցուփորձի աստյան կազմել նրանց միջև: Եվ հազարապետը

նստեց, որ երկու կողմերին էլ լսի: Եվ երբ ամբաստանությունը երկար օրեր շարունակվեց, ուրացողների կողմը հանցավոր ճանաչվեց:

Որովհետև ցույց տվին այն թղթերը, որ Վասակը և բոլորը նրա հետ եղածները տվել էին, թե նրա հետ միաբան են ապստամբության ուխտի մեջ, մի թուղթ Վրաց աշխարհը և մի թուղթ Աղվանից աշխարհը. նույնպես և Աղձնիք գրած մի թուղթ և մի գրություն Հունաց թագավորին և մի թուղթ էլ Անտիոքի մեծ սպարապետին: Այս բոլոր թղթերի վրա դրված էր Վասակի վավերական մատանին:...

Արդ՝ դուրս եկավ դահճապետը և շտապով մոտեցավ, բոլոր մեծամեծների առաջ հանեց նրանից արքունիքից ստացած շքազգեստները և նրան մահապարտի զգեստ հագցրեց: Ոտներն ու ձեռները կապեցին և կնոջ նման մատակ ձի նստեցրին տարան և հանձնեցին այն գնդանը, որտեղ բոլոր մահապարտներն էին...:

***

Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիները, որոնք փափուկ կյանքով ու քնքուշ մեծացել էին բազմոցների ու գահավորակների մեջ, շարունակ բոբիկ ու ոտքով էին գնում աղոթաստները, առանց ձանձրանալու ուխտելով և խնդրելով, որ կարողանան դիմանալ այն մեծ նեղությանը: Ովքեր իրենց մանկությունից հորթերի ուղեղներով և երեների փափուկ մտով էին սնվել, մեծ ուրախությամբ խոտեղեն կերակուր էին ընդունում վայրենիների նման և ամենևին չէին հիշում իրենց սովորական փափուկ կյանքը: Նրանց մարմինների մորթը սև գույն ստացավ, որովհետև ցերեկն արևակեզ էին լինում և ամբողջ գիշերներն էլ գետնի վրա էին քնում:

Շատ ձմեռների սառույցներ հալվեցին, գարուն հասավ և նոր ծիծեռներ եկան, կենցաղասեր մարդիկ տեսան և ուրախացան, բայց նրանք երբեք չկարողացան տեսնել իրենց անձկալիներին: Գարնանային ծաղիկները նրանց միտն էին բերում իրենց հավատարիմ ամուսիններին, բայց նրանց աչքերը կարոտ մնացին նրանց երեսների ցանկալի գեղեցկությունը տեսնելու: Որսի բարակները սպառվեցին և բոլորովին դադարեցին որսորդների արշավանքները: Նրանք հիշվեցին միայն գրված հիշատակարաններով, և ոչ մի տարեկան տոն նրանց հեռու օտարությունից տուն

չբերեց. նրանց ճաշատեղերին նայեցին ու արտասովեցին և բոլոր ատյաններում հիշեցին նրանց անունները: Շատ արձաններ էին կանգնեցրած նրանց անվանը, և ամեն մեկի անունը նշանակված էր նրանց վրա:

1. Հայ Արշակունիների տոհմը պարթև Արշակունիների կրտսեր ճյուղերից է, այն հայկական գահի վրա է գտնվել մ. թ. 66—428 թվականներին:
2. Մասանյան հարստությունը Պարսկաստանում իշխել է 226—651 թվականներին:
3. Նկատի ունի Հայոց թագավոր Արշակ II-ին:
4. Հայոց Արշակունյաց վերջին գահակալ Արտաշեսը կամ Արտաշիրը, թագավորել է 422 — 428 թվականներին:
5. Այստեղ հիշված Շապուհը՝ պարսից Շապուհ III թագավորն է, որը գահակալել է 383—388 թվականներին:
6. Հազկերտ II-ը Պարսկաստանում գահակալել է 439 — 457 թվականներին:
7. «Հունաց երկիր» ասելով՝ նկատի են ունեցել Արևելյան Հռոմեական կամ Բյուզանդական կայսրությունը:
8. Թեոդոս II կայսրը Բյուզանդիայում գահակալել է 408—450 թվականներին:
9. Մասանյանների Տիգրան մայրաքաղաքը գտնվում էր Բաղդադից 16 կմ հարավ՝ Տիգրիսի ձախ ափին: Մնացել են նրա ավերակները:
10. Մոզ է կոչվում զրադաշտական կրոնի քուրմը:
11. Քուշանները հոնական ցեղախմբերից մեկն էին. սրանք ապրում էին Պարսկաստանի հյուսիսարևելյան մասում՝ ներկայիս Խորասանում և հաճախակի հարձակում գործում Պարսկաստանի վրա:

12. «Պահ դռան» ճիշտ տեղը հայտնի չէ, ենթադրվում է, որ այն գտնվել է Պարսկաստանի հյուսիսարևելյան կողմերում:

13. Լինաց աշխարհ էր կոչվում Հյուսիսային Կովկասում ապրող լեռնականների երկրամասերից մեկը:

14. Ծավդեից աշխարհ — տվյալ դեպքում՝ Հյուսիսային Կովկասի երկրամասերից է:

15. Կորդվաց աշխարհ — գտնվել է Տիգրիսի ափին՝ Բոհտան–սուի և Խարբուրի միջև և տարածվել է մինչև Մոսուլի սահմանը:

16. Աղձնյաց աշխարհը Աղձնիքն է:

17. Դենշապուհը պարսկական արքունիքից Հայաստան էր ուղարկվել նախարարների ներքին անկախությունը վերացնելու և գանձվող հարկերը ծանրացնելու նպատակով:

18. Միհրներսեհը պարսից Հազկերտ թագավորի պալատական բարձր պաշտոնյաներից էր:

19. Վզուրկ — պարսկական բառ է, նշանակում է «ավագ», «մեծ»:

20. Երան և Աներան — նշանակում է «Իրան և ոչ Իրան»՝ «իրանցիներ» և ոչ իրանցիներ»:

21. Հարաման կամ Խարաման — Ահրիմանն է՝ զրադաշտականների չարության աստվածը:
22. Արտաշատի ժողովը տեղի է ունեցել 449 թվականին:
23. Հովսեփ եպիսկոպոսը՝ Հովսեփ կաթողիկոս Վայոցձորցին է, որը կաթողիկոսական գահի վրա է գտնվել 437— 452 թվականներին:
24. Արիներ և ոչ արիներ՝ գործ է ածվել «պարսիկներ» և «ոչ պարսիկներ» նշանակությամբ:
25. Անգղ գյուղաքաղաքը գտնվել է Այրարատի Ծաղկոտն գավառում:
26. Ղևոնդ քահանան V դարի ազատագրական շարժման աչքի ընկնող մասնակիցներից է, որը կազմակերպել է Անգղ ավանի բնակիչների ընդվզումը Պարսկաստանից եկած զրադաշտական մոզերի դեմ:
27. Եղիշեի այստեղ թվարկած ոչ բոլոր վայրերի տեղադրությունն է հայտնի:
28. Հոնաց աշխարհը գտնվել է Հյուսիսային Կովկասում, ներկայիս Դերբենդից հյուսիս տարածվող երկրամասում:
29. Բյուզանդական կայսր Թեոդոսի մոտ գնացած հայկական պատգամավորության մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ղազար Փարպեցին:
30. Բյուզանդիայի Մարկիանոս կայսրը գահակալել է 450 — 457 թվականներին:
31. Սեբուխտը Աղվանքում գործող պարսկական գորքերի հրամանատարն էր:
32. Խաղիսաղ քաղաքը, ըստ տեղեկությունների, Աղվանից թագավորների ձմեռանոցն էր: Գտնվել է Ուտիք կոչվող նահանգում, ներկայիս Զիգամ գետի ափին:
33. Լուփնաս — ենթադրվում է, որ նույն Զիգամ գետն է:

34. Բաղասական դաշտը գտնվել է Աղվանից երկրում, հոներին սահմանակից վայրում:

35. Կապկոհ լեռները Կովկասյան լեռներն են:

36. «Հոնաց պահակը» («Ճորա պահակ», «Աղվանից դուռ») ներկայիս Դերբենտի մոտ՝ Կովկասյան լեռների և Կասպից ծովի միջև եղած նեղ անցքն է, որը պարսպապատված է եղել հյուսիսային ժողովուրդների արշավանքներից պաշտպանվելու համար:

37. Արտազը գտնվել է Արարատ լեռան հարավարևելյան կողմում: Արտազի սահմաններում է Ավարայրի դաշտը, ուր և տեղի է ունեցել 451 թ. մայիսի 26-ի ճակատամարտը:

38. Հերը և Ջարևանդը Պարսկահայքի գավառներից են:

39. Տղմուտը Արաքսի վտակներից է, հոսում է պատմական Արտազ գավառի միջով:

40. Մատյան գունդը եղել է պարսկական բանակի ամենամարտունակ զորաբաժինը, որի մեջ օգտագործել են նաև փղեր:

41. Մուշկան Նիսալավորտն եղել է պարսկական զորահրամանատարն Ավարայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում:

42. Եղիշեն «Միջնաշխարհ» ասելով՝ նկատի ունի Այրարատյան նահանգը:

43. Տմորիք — գտնվում է Կորդվաց երկրի և Կորդրիքի կողքին:

557

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ V ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ
Դրվագ Գ

Վահան Մամիկոնյանը և Պերոզի քաղաքականությունը Հայաստանում*

ԾԹ. Հազվերտ թագավորի տասնյոթերորդ տարում Վրաց Աշուշա իշխանը¹ թախանձագին խնդրեց արքունիքի մեծամեծներին, անթիվ ընծաներ տվեց նրանցից յուրաքանչյուրին, մանավանդ՝ Միհրներսեհ անօրեն հազարապետին, և մեծ ջանքով ու աշխատությամբ համոզեց նրան, որպեսզի նա միջնորդի Հազվերտ թագավորի առջև՝ Մամիկոնյան երանելի նահատակ Հմայակի որդիներին իրեն հանձնելու համար... (Նրանք պատանդ էին պահվում — Ա. Ա.): Մարդակեր Աստվածը, նրանց ծնողների սուրբ արյան բարեխոսությամբ, թագավորի միտքը ողորմագութ դարձրեց. նա ընդառաջեց Աշուշային, իբրև չափազանց սիրելի ու գործունյա մարդու, և (կատարեց) Աշուշայի բոլորին անհավատալի թվացող մեծ խնդրանքը:

Կ. Պարսից Հազվերտ թագավորը հասնելով հասուն տարիքի, վախճանվեց Փարսում: Նրա երկու որդիները ընդհարվեցին իրար հետ, հարձակվեցին իրար վրա և կռվեցին իրար հետ. կրտսերը սպանեց մեծին ու ինքը թագավորեց: Նրա անունը Պերոզ էր²:

Պերոզն իր գահակալության առաջին տարում հրամայեց դայակորդի Հզատվշնասային, որին անչափ սիրում էր՝ կապանքներից արձակել Հայոց նախարարներին և նրանց ռճիկ սահմանել Հրեվում. «Թող մնան այնտեղ,— ասաց նա,— իրենց այրուձիով և կատարեն, ինչ որ նրանց կհանձնարարի Հզատվշնասայի հայր Աշտատը»: Հզատվշնասայը եկավ նախարարների մոտ և ավետեց նրանց ասելով. «Արքայից արքան ձեր մահապարտությունը ներեց, հրամայեց կապանքներից արձակել և ձեզ ռճիկ սահմանեց Հրե-

* Այս և մյուս ենթավերնագրերը դրված են մեր կողմից (Ա. Ա.):

վում, իսկ ձեր կանանց՝ իրենց աշխարհում: Հրամայեց, որ դուք գտնվեք արքունիքի ծառայության մեջ և լսեք ու կատարեք այն, ինչ կհանձնարարի իմ հայր Աշտատը»:

ԿԲ. Նահատակվածների ու արքունիքի պալատում բանտարկվածների կանայք թեպետ նեղության մեջ էին, սակայն ծույլ և անպիտան կանանց նման չէին, այլ քաջ արիությամբ սուրբ Վարդանի հետ նահատակվածների՝ Մամիկոնյանների, Կամսարականների և մյուս տոհմերի փոքրահասակ երեխաներին, մեծ հոգացողությամբ կրթելով և կրթել տալով, օգտակար գործ էին կատարում, մանավանդ՝ սուրբ Վարդանի Հմայակ եղբոր կինը, որը երևելի հանդիսացավ Հայաստանում եղած բոլոր կանանցից և բարձր՝ մտավոր զարգացմամբ: Նա մեծացրեց և դաստիարակեց իր որդիներին Վրաց աշխարհում՝ Աշուշա բղեշխի տանը: Նրանց ստացել էր Աշուշա բղեշխը Պարսից Հազկերտ թագավորից, ինչպես հիշեցինք առջևում, և բերել տվել իրենց մոր մոտ, որի անունը Ձվիկ էր, Ձվիկի Անուշվոթամ անունով քույրը Վրաց Աշուշա բղեշխի կինն էր³: Մանուկներն այստեղ մեծացան, կրթվեցին և ամեն բանի մեջ առաջադեմ ու անվանի եղան: Դեռևս մանկության հասակում, նրանք բոլոր դիտորդներին, գործունյա և զարմանալի էին երևում: Նրանցից առաջինի անունը Վահան էր, երկրորդինը՝ Վասակ, իսկ երրորդինը՝ Արտաշես: Բայց նրանք Վարդ անունով մի փոքր եղբայր էլ ունեին, որը Տայոց աշխարհում դայակների մոտ էր գտնվում:

ԿԳ. Այսպիսի բարեմասնություններով օծված և բարի կամեցողությամբ ավելի փութաջան էր առանձնապես Հմայակի Վահան անունով ավագ որդին: Նա խելացի, ողջամիտ ու բարեսեր մեկն էր և ինչ գործ որ սկսում էր, Աստված հաջողություն էր տալիս՝ կատարելու համար և զորացնում նրան: Պարսիկ վերակացուները, որոնք գալիս էին թագավորի պալատից, թեպետ ակամա, բայց Աստծու ազդեցությամբ, սիրում էին նրան և պատվում: Նրանք Պարսից թագավորի առաջ գովում էին Վահանի քաջությունը ու մշտապես հիշում: Նույնիսկ Պերոզ թագավորը կատարելապես ճանաչեց նրան և քաջերի կարգում էր դասում, ամենքի մոտ գովում էր ու պատվի արժանի համարում: Նրա խելացիության ու քաջության համար թեպետև մտադրվում էր արժանավոր կերպով մեծարել նրան, բայց հիշելով նրա հայրերի և

պապերի գործերը՝ թե ինչպես միշտ ընդդիմությամբ ու պատերազմով անհանգստացրել էին իրենց, հետաձգում էր: Նա հրաժարվում էր արժանավոր պատիվ տալ նրան, մանավանդ, երբ հաճախ լսում էր նախանձողների բանասարկությունը, որոնք երկյուղի պատճառով (Վահանին) այդ ժամանակ Հայոց նախարար էին անվանում. նրանց սաստիկ վախեցնում էր Վահան Մամիկոնյանի առաջադիմությունը և հաջողությունը:

ԿԵ. Բայց դավաճանները, երբ տեսնում էին Վահան Մամիկոնյանին այսպիսի երևելի պատիվների մեջ, գունատվում էին, թուլանալով թորշոմում և հնարքներ էին փնտրում, որով կարողանան նրան ու նրա եղբայրներին խորտակել: Տեղեկացնում էին արքունիքի մեծամեծներին, այլև՝ թագավորին, որ Վահանն առանց ապստամբության չի կարող մնալ Հայաստանում: Նրանք մեկիկ-մեկիկ հիշեցնում էին Արյաց արքունիքի նկատմամբ Վահանի պապերի արած գործերը, թե՛ չի եղել նրանցից մեկը, որ ապստամբություն բարձրացրած չլինի Արյաց աշխարհի դեմ և մեծամեծ վնասներ պատճառած ու արյունահեղություն արած չլինի, ուրեմն, երբևիցե, ասում էին նրանք, սա նույնպես խռովություններ է հարուցելու ձեր դեմ: Նրանք (այսինքն՝ արքունի մարդիկ — Ա. Ա.) քսության այս բոլոր խոսքերը հաճախ լսելով բանասարկու ուրացողներից, կասկածում էին Վահանի համբավի վրա, իսկ մյուս կողմից, տեսնելով նրա հաջողությունը և խելացիությունը, տրտմում էին նրան սիրելու պատճառով:

Վահանը նկատի ունենալով նախանձողների իր վրա այսքան գրգռված լինելը, որոնք բնավ չէին դադարում նախանձությամբ լցված խոսքեր ասելուց, չկարողացավ տանել ամենօրյա թշնամությունը, գնաց թագավորական պալատ և տկարացավ հավատքի մեջ: Սակայն Հայաստան վերադառնալուց հետո ևս նա չկարողացավ չարախոսների բերանները փակել: Ըստ որում, նա՛, ով հրապարակում ուղիղ խոսել անգամ չգիտեր իշխանավորի առաջ, նրան (Վահանին) էր ատում. նա՛, ով որսին կամ դրած նշանին նետով խփել չէր կարողանում, նրան էր մեղադրում, «Նա նստում է,— ասում էին,— և ամենքի վրա քթի տակ ծիծաղում»: Նա՛, ով իր հիմարությամբ թագավորական ծառայությունները չէր կարողանում կատարել, անհաջողության պատճառը նրա վրա էր

ձգում: Ասում էին. «Նա ամեն գործում առաջ է ընկնում և ոչ մեկին թույլ չի տալիս գործել և օգտվել»:

Նա (այսինքն՝ Վահանը— Ա. Ա.) Վրիվ անունով, ոչ հայտնի ցեղից, անփորձ մի գործակից ուներ՝ ասորի մի մարդու որդի, որի իր շատախառությամբ ու դատարկաբանությամբ գերազանցում էր ասորի ազգին: Մա չկարողանալով պետության համար շնորհալի մի գործ անել, գնաց ամբաստանեց Վահանին Պերոզ թագավորի առաջ, թե՛ «Չթողեց ինձ ոսկի կտրելու գործին մոտենալ, ինքը երկրի ողջ ոսկին հավաքել է, մտածում է գնալ կայսեր մոտ կամ Հոնաց աշխարհը և կամ ոսկի տալով ցանկանում է գործ խնդրել և ապաստամբվել»:

Ապաստամբության մասին ասված այս բոլոր խոսքերը՝ կապված իր հետ, երբ իմացավ շրջահայաց Վահանը, փութանակի վերցրեց իր մոտ եղած ոսկիները և հասավ թագավորական պալատը: Պերոզ թագավորը լսելով Վահանի շտապ գալը, զարմանքով ասաց, թե «Վահանի այսպես շուտ գալը՝ Վրիվի ասածի հակառակն է ապացուցում, մանավանդ եթե մի բան էլ իր հետ բերած լինի»:

Վահանը ներկայացավ թագավորին: Պերոզը նրանից իմացավ, որ, արդարև, նա որոշ բան բերել է իր հետ: Նա լսելով Վահանի բերած ոսկու մեծ քանակության մասին՝ սաստիկ ուրախացավ: Ապա Վահանի ներկայությամբ Վրիվին ասել տվեց այն խոսքերը, ինչ առաջուց նա ասել էր: Վահանը լսելով Վրիվի բոլոր ասածները, պատասխանեց թագավորին և ասաց. «Հասկանում եմ իմ մասին Վրիվի թույլ տված հիմարությունները, բայց ես այնքան կույր չեմ, որ Արյաց ուժը տեսնել և հասկանալ չկարողանամ... Եթե ես ինչ-որ մի բանի համար նեղացած լինեի ձեզանից և կամենայի օտար մի երկիր գնալ ու կորչել, այսքան ոսկի այստեղ ինչո՞ւ կբերեի, չե՞ որ այն մինչև իմ մահը, եթե անգամ երկար ապրեի, ո՞չ միայն ինձ, այլև ինձ հետ տասը հոգու ապրուստի համար շատ էր»:

Պերոզ թագավորն ու մյուս մեծամեծները լսելով Վահանի այսպիսի խելացի խոսքերը, բոլորն էլ իրավացի գտան Վահանի ասածը, քան թե Վրիվինը: Վահանն ատյանից դուրս եկավ արդարացած, իսկ ասորու որդի Վրիվը՝ ամոթահար ու արհամարհ-

ված: Վահանը պալատից հեռացավ պատվով, մեծարանքով ու շքեղությամբ և վերադարձավ Հայոց աշխարհը:

ԿԶ. Այն ժամանակ, երբ Վահանը հոգեկան ծանր ալեկոծության մեջ էր հավատափոխության պատճառով, հանկարծակի մեծ ապստամբություն տեղի ունեցավ Վրաց աշխարհում: Պերոզի գահակալության քսանհինգերորդ տարում Վախթանգն⁴ սպանեց անօրեն Վազգեն բղեշխին: Հայոց աշխարհի կովոզ մարդկանցից շատերը, որոնք նույն տարում Աղվանքում էին գտնվում և մասնակցում ապստամբ լեռնականների կովին, լսեցին այդ մասին: Նրանց բոլորի գորագլուխը Զարմիր Հազարավուխտն էր⁵, իսկ Հայոց աշխարհի մարզպանը՝ Հոզմանդյան Ատրվշնասպը⁶: Հայոց քրիստոնյա մարդիկ, որ նույն տարում այնտեղ կովի մեջ էին, ավելի էին վրդովված, որովհետև ավելի էին նեղվում Հայոց ստոր իշխանների ծայրահեղ արհամարհանքներից ու նախանձից, քան թե պարսիկ գորագլուխների խիստ բռնություններից, որոնք ուրացությամբ գոռոզացած՝ փքվում էին: Եվ երբ նրանք լսեցին Վրաց թագավորի ապստամբությունը, ամբողջ սրտով ուրախացան: Նրանք լուր ստացան, որ Վրաց թագավորն ասել է, թե «Ես ոչ մեկին չեմ թողնի որ կռիվ անի, այլ այնքան հոնաց գորք կհանեմ, որոնց չեն կարող պարսից գորքերը դիմադրել»: Քրիստոսասերները քաջալերված այսպիսի համբավից, քանի որ իրենց օգտին Բարձրյալից բարի այցելություն գտնելուն էին սպասում, բայց վախենում էին, թե չլինի հանկարծ Պարսից գորահրամանատարները Հայոց գորքը տեղափոխեն Պարսից թագավորի բանակը:

Բայց Քրիստոսն ազատեց նրանց այնպիսի կասկածանքներից: Նրանք եկան Հայաստանի Շիրակ գավառի այն դաշտը, ուր բնակվում էր Հայոց մարզպան Հոզմանդյան Ատրվշնասպը: Նրա մոտ էր Հայոց հազարապետ Վեհվեհնամբ: Այստեղ մի քանի հայ նախարարներ խորհուրդ անելով, որոնք Վահան Մամիկոնյանի տրտմելն ու տարակուսելը վաղուց գիտեին՝ մոգության կրոնին հարելու համար, և ասում էին, թե «Փրկության այս ժամը շատ հարմար է ինչպես մեզ, այնպես և Վահանի համար, նա կազատվի իր խղճահարությունից, իսկ մենք՝ ամենօրյա կասկածներից ու մշտական տանջանքից, որին ենթակա ենք հեղձամաղձուկ սրտնեղությունից ստիպված: Վրաց այդ Վախտանգը քաջ է, ո՛վ գիտե, գուցե բազմողորմ Աստվածը նայի մեր նեղությանը և օգնի

մեզ, թերևս վրաց հետ միասին կարող լինենք փոքր-ինչ հոգս պատճառել պարսիկներին»։ Այսպես մտածեցին նախարարներից ոմանք, և այդ խորհուրդը ընդունելի եղավ մյուսներին։ Աստծու օգնությամբ, բոլոր նրանք, ովքեր լսեցին, համաձայնվեցին կամովին և հոժարությամբ։

Այնուհետև իրենց մտադրությունը մի գիշեր վստահեցին հայտնել Վահան Մամիկոնյանին։ Նա, երբ լսեց, ասաց ամենքին. «Ձեզանից ոմանք, թեպետ՝ ոչ բոլորը, որոնք այս մտադրությանն են, գիտե՞ն, թե ես որքան եմ չարչարվում ու տանջվում ժամ առ ժամ այս սուտ անվանս համար, որ ատելությամբ եմ կրում ինձ վրա... Բայց միաբանել այդ խորհրդին, որ դուք մտադիր եք, և ասել ձեզ թե ճիշտ է ձեր խորհուրդը, կատարեցե՛ք, չեմ կարող և չեմ վստահում։ Վասնզի քաջ դիտեմ ինչպես Արյաց ուժն ու հանդգնությունը, այնպես և Հռոմոց թուլությունն ու խաբեությունը։ Ես փորձով ծանոթ եմ, գիտեմ, թե ինչպե՞ս (հռոմները) մեր հայրերի հետ երդման ուխտ դրին ու ստեցին։ Վրաց ու Հոնաց թագավորների մասին, որ ասում եք, (այսպես է), Վրաստանը փոքր աշխարհ է և քիչ այրուձի ունի, իսկ հոները, ո՞վ գիտե, կհամաձայնվե՞ն գալ, թե ոչ. նրանք դեռ մեջտեղում չկան և չեն երևում, իսկ եթե ինձ եք հարցնում և իմ խոսքը կհավանեք ու կկատարեք, թողե՛ք ձեր այդ մտադրությունը...»։

Հայոց նախարարները Վահան Մամիկոնյանից լսելով այս բոլոր խոսքերը, միաբանությամբ պատասխանեցին և ասացին. «Այդ բոլոր ասածներդ ճիշտ են և պատշաճում են քո իմաստությանը, բայց մեր հույսը ո՛չ հռոմների վրա է դրված և ո՛չ էլ հոների, այլ նախ՝ Աստծու ողորմության, սուրբ Գրիգորի բարեխոսության ու նախնյաց նահատակների վրա, որոնք իրենց նահատակությամբ ցանկալի եղան փրկիչ Քրիստոսին, և ապա՝ մեր անձի մահվան պատրաստ լինելու վրա, վասնզի գերադասում ենք մահանալ, քան թե տեսնել ամեն օր եկեղեցու և քրիստոնյաների անարգանքները և (երկրի) ավերումը»։

Վահան Մամիկոնյանը և նրա քաջ եղբայր Վասակը լսելով մահվան անունը, սիրտ առան, զորացան և, սուրբ հոգու շնորհքով լցված, համաձայնեցին։ Վահան Մամիկոնյանը սկսեց խոսել և ասաց. «Խուք գիտեք, որ իմ Վարդ եղբայրը արքունիքում է, և գիտեմ, երբ պարսիկները լսեն մեր մտադրությունը, կկապեն նր-

րան և կչարչարեն, բայց մահվանը հոժար եմ, քան թե այսպիսի՝ ուրացության մեջ մնալը: Ես համաձայն եմ ձեզ հետ, արե՛ք ինչ կարող եք»:

Այս ասելուց հետո քրիստոնյաները և ուրացողները միասին՝ վեր կացան և աղոթելով պահանջեցին սուրբ Ավետարանը: Բանակի մեջ գտնվող Բջնի աչքի ընկնող գյուղի Աթիկ քահանան, որ խելացի ու գաղտնապահ մարդ էր, բերեց սուրբ Ավետարանը, ամենքը ոգջունեցին և յուրաքանչյուրը ձեռքը դրեց վրան և երդվեց...:

ԿԷ. Հայոց նախարարներից Վարազշապուհ անունով մեկը, որ Ամատունյաց տոհմից էր, բաժանվելով նրանցից, ինչպես Հուդան բաժանվեց սուրբ առաքյալների խմբից, նույն գիշերը գնաց և պատմեց մարգարանին ու մյուսներին Ավետարանի վրա կատարած երդման և Հայոց նախարարների խոսակցության մասին: Երբ այդ լսեցին Ատրվշնասպ մարգարանը և մյուս պարսիկներն ու հայ ուրացողների խումբը, սարսափահար եղան և զարհուրեցին: Նրանք գիշերվա մնացած մասը երկյուղից անցկացրին անքուն և, երբ լուսացավ, հեռացան այնտեղից, գնացին և սրտնեղած բանակ դրին Անի բերդի պարսպի մոտ: Խաբեության մեջ ընկածները և մարգարանը այդ օրը մնացին այնտեղ հայտնելով ամենքին հաստատապես, որ իրենք իբրև թե հաջորդ օրն էլ այդտեղ են մնալու: Այնինչ մարգարանը, հազարապետը և նրանց հետ եղողները, մինևնույն գիշերը նստելով իրենց ձիերը, փախան: Հայոց նախարարները, երբ այդ իմացան, հետապնդեցին փախչողներին: Բայց որովհետև մարգարանը ու հազարապետը փախան տեղանքին ծանոթ առաջնորդներով, ուստի գնացին ոչ թե ուղիղ, այլ զարտուղի ճանապարհներով, մինչև որ հասան Արտաշատի բերդը: Հայոց նախարարները չկարողացան հասնել նրանց, միայն վերցրին ճանապարհին պարսիկների թողած բոլոր զրաստները, ինչպես և բռնեցին Գաղիշո Մաղխազին և բերեցին իրենց հետ: Երբ նրանք Դվին հասան, գնացին պաշարեցին Արտաշատի բերդը: Մարգարանն ու հազարապետը նույն գիշերը ծածուկ դուրս եկան բերդից և փախան գնացին Ատրպատականի կողմերը:

Ակոռիի ճակատամարտը

ԿԸ. Ուրացող հայ ամբարիշտ նախարարներից ոմանք խորհուրդ տալով Հայոց մարգարան Ատրվշնասպին, ասում էին. «Վրաց

թագավորն ապստամբել է և հոներին ցանկանում է ոտքի հանել, բայց դեռ չի հանել: Դարձյալ հայերը կայսրից գորք են խնդրել և դեռ չեն ստացել, իրենք էլ դեռ լավ պատրաստված չեն, ինչպես պետք է: Եվ եթե դու այժմ անհապաղ հարձակվես նրանց վրա, հեշտ ու թեթև ճանապարհով շատ մեծ գործ կատարած կլինես և լավ անուն կվաստակես, և մենք ու դուք արքայից պատիվներ և շատ պարգևներ կստանանք: Բայց եթե ծուլանաս և ուշացնես, վախենում ենք որ նրանք անձամբ գորանան և կամ ուրիշ տեղից օգնություն ստանան, այդ դեպքում չգիտենք ինչով կվերջանա, և մենք կզղջանք:

Այս խոսքը հաճելի թվաց մարզպանին և նրա հետ գտնված բոլոր մարդկանց: Նրանք Ատրպատականից, Կոպրյաց մարզպանից շտապ գորք վերցրին և այնտեղ գտնված Կատշաջ՞ գնդի հետ միասին, եկան հասան Հայոց աշխարհը, Երասխի գետեզրը և կամեցան անցնել Նախճավան անվանված գյուղը, որը գտնվում է Սյունիքին սահմանակից վայրում:

ԿԸ. (Պարսիկների գալը) տեղեկացրին Բագրատունի Սահակ իշխանին, որին հայերը և Հայոց զորավար Վահանն այդ ժամանակ Հայոց մարզպան էին նշանակել: Սահակ ասպետին տրված մարզպանությունը, իսկ Վահանին՝ Մամիկոնյանների գահերեց իշխանությունը և Հայոց սպարապետությունը, հաստատապես Վերինի (այսինքն՝ Աստծու — Ա. Ա.) հրամանով էր, և հայերի կողմից հաճույքով ընդունելի եղավ: Նրանք երբ լսեցին Պարսից զորքի գալը և տեսան, որ դեռևս իրենց զորքը կատարելապես պատրաստ չէ, մտածեցին որոշ ժամանակ տեղափոխվել Տայոց գավառի ամուր վայրերը՞:

Աստվածային ներշնչումով մտածեցին նաև, որ Սահակ մարզպանը, Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը և մյուս նախարարներից մի քանիսը մնան մայրաքաղաքում՝ գնացողներին քաջալերելու և հուսադրելու, անօրեններին սարսափահար անելու և նրանց սրտերը կոտրելու համար:

Նրանք, որոնք պատրաստվեցին կռվի գնալու, հետևյալներն էին՝ Բաբգեն Սյունին, որին այդ նույն ժամանակ Սյունյաց տերության իշխան անվանեցին, Վահան սպարապետի եղբայր ամենաքաջ սեպուհ Վասակ Մամիկոնյանը, Գարջույլ Մաղխազը, երանելի Արշավիր Կամսարականի երկու որդիները՝ Շիրակի իշ-

խան Ներսէսը և նրա եղբայր Հրահատը, երկու հոգի Գնունյաց տոհմից՝ Գնունյաց Ատոմ իշխանը և նրա եղբայր Առաստոմը: Նրանց հետ գտնվում էր չորս հարյուր հոգի:

(Կռիվ գնացողները) հրաժեշտ տալով մարգալան Սահակ ասպետին, Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանին և նրանց մյուս ընկերակիցներին, որոնք մնալու էին մայրաքաղաքում, գնացին պատերազմի խնդայից հոժարությամբ: Նրանք մտադիր էին և սպասում էին, թե՝ «Գուցե կարողանանք հասնել (Արաքսի) գետանցին «այն ժամանակ, երբ Պարսից զորքերը անցնելիս լինեն. մենք կսպասենք գաղտնի մի տեղում և երբ տեսնենք, որ զորքի կեսը գետից անցել է, կջարդենք նրանց, իսկ մնացածներին դյուրությամբ կարող ենք ձեռք ձգել»:

Գալով Վարազկերտ գյուղը, նրանք լսեցին, որ պարսկական ողջ զորքը, թվով յոթ հազար հոգի, արդեն անցել է գետը: Մամիկոնյան քաջ Վասակ սեպուհը, որ այդ օրն առաջապահ էր, գնաց դեպի Կովակ կոչված գյուղը¹⁰: «Գուցե մի հնար լինի,— ասում էր,— պարզել Պարսից զորքի որպիսությունը և իմանալ, թե նրանք մի բան իրենցից ներկայացնո՞ւմ են, թե ոչ»: Գնաց հասավ Կովակ գյուղը՝ զիշերելու: Առավոտյան լուսաբացին Մամիկոնյան Վասակը, հասնելով այդ գյուղը, հանկարծ իմացավ, որ պարսիկ Ատրվշնասպ մարգալանը այդ գյուղում է: Մամիկոնյան քաջ Վասակ սեպուհն, իմանալով Ատրվշնասպի և նրա հետ եղողների այնտեղ գտնվելը, անմիջապես քաջությամբ մտածեց փրկության հնար գտնել իր գունդը ազատելու համար: Հրամայեց երկու-երկու, երեք-երեք և կամ ավելի շատ թվով, գյուղի զանազան ծածուկ տեղերից և փողոցներից դուրս գան և իրարից անկախ շտապեն հասնել Վարազկերտ գյուղը, ուր գտնվում էին Հայոց նախակարներն ու այրուձին, և տեղեկություն տալ նրանց: Իսկ ինքը՝ քաջ սեպուհ Վասակ Մամիկոնյանը, պարտողական խոսքերով փորձեց հիմարացնել Ատրվշնասպին: Պատգամավորների միջոցով հայտնեց նրան, թե՝ «Ես հայոց մասին այնպիսի լուր ունեմ հայտնելու քեզ, որ դու և քեզ հետ եղողները լսելով՝ հաստատապես Արյաց թագավորին և Հայոց աշխարհին հաճելի և օգտավետ կհամարեք»:

Ատրվշնասպը լսելով այդ, թեպետ մտքում ծածուկ ուրախացավ, կարծելով, թե հայերը, իրոք, ցանկանում են հնազանդվել,

բայց նրա մոտ ուղարկած մարդու միջոցով խիստ կերպով ասաց. «Մի երկիր որ ապստամբ է, ինձ ի՞նչ պատգամ է ուղարկում»:

Մամիկոնյան քաջ սեպուհի Վասակը երբ իմացավ, որ իր այրուձին անվնաս արդեն ազատվել է և ոչ մի կասկած չկա, այնուհետև, Ատրշվնասայի իր մոտ ուղարկված մարդկանց ասաց. «Մենք մինչև այժմ ոչ մի վատ բան չենք արել և թագավորական գործերին վնաս չենք տվել, ուստի հրաման տուր, որ ես գամ և բերածս լուրը հայտնեմ, լսեք դուք այն, նայեք կարևորությանը, ապա մտածեք թե ի՞նչ է հարկավոր անել»:

Պատգամավորին ճանապարհ դնելով, նա հեծավ ձին և ասաց այնտեղ գտնվող պարսիկներին. «Ես ծաղրելով ձեզ այն խոսքերն ասացի ինձ մոտ եկածներին. ոչ մեկն ինձ ձեզ մոտ պատգամավոր չի ուղարկել, ես եկա ձեզ տեսնելու թե ինչպիսի՞ն էք դուք և իմացա, որ դուք վատ ու անպիտան մարդիկ եք, եկել եք վատություն անելու, ուստի փորձանքի կհանդիպեք»: Քաջ մարդն այդպես ասելով, հանգիստ ու աներկյուղ հեռացավ:

Նա եկավ հայոց գունդը և հայտնեց. «Թեև շատ զորք կա, բայց նրանցից շատերն անպիտան մարդիկ են՝ քրջեր հավաքողներ են ու էշ քշողներ»:

Հայոց զորքի բոլոր մարդիկ լսեցին Մամիկոնյան քաջ սեպուհի այս խոսքերը, խորհուրդ արին և որոշեցին, թե պետք է դաշտից լեռան կողմը փոխադրվել: Բոլորը միասին մտածեցին այսպես. «Կռվի բռնվելով, Աստծու օգնությամբ, եթե հարվածենք և այն հաջող ու օգտակար ստացվի, լավ, բայց եթե հակառակը լինի, մեր պաշտպանության համար լեռնակողմի ամրությունն ավելի է օգտակար»: Ուստի նրանք եկան ու բանակ դրին Մասիսի Ակոռի գյուղում¹¹:

ԿԹ. Լսեցին, որ պարսից գունդը հաջորդ օրն է գալու իրենց հետ կռվելու: Ըստ ավանդական սովորության, շտապեցին զիջերային պաշտամունք կատարել, իսկ առավոտյան, աղոթքը վերջացնելուց հետո, զորքը պատրաստվեց թշնամու հետ կռվելու: Նրանք՝ չորս հարյուր հոգին, անմիջապես բաժանվեցին չորս մասի. միջին գնդի հրամանատարներ նշանակեցին Սյունյաց Բարբեն իշխանին և Մամիկոնյան քաջ Վասակին, ձախ կողմում՝ Գարջույլ Մաղխազին, աջ կողմում՝ Ատոմին և նրա եղբայր Առաստոմ Գնունի իշխաններին: Իսկ երկու մասերի միջև դասավորեցին Շի-

րակի քաջ ու ընտիր իշխան Ներսէհ Կամսարականին և նրա եղբայր Հրահատին՝ հանձնարարելով նրանց, որ կողմերից որը տկարանա. շուտով հասնեն օգնելու, և բոլոր կողմերին էլ ուժ տան: Ըստ որում, բոլորն էլ վստահ էին իրենց մարդկանց վրա, որպէս ուխտապահ քաջերի ու հավատարիմների:

Չորս հարյուր մարդկանց զորագունդը դասավորելով այսպէս... դուրս եկան ճակատամարտի բարձրավանդակի լանջակողմի վրա: Պարսից զորքերը տեսնելով հայերի այսպիսի խիզախությունը, ուրիշ բան չմտածեցին, այլ ասացին, «Խելացնորվել և մահ որոնելու են եկել»:

Պարսից ընտիր զորքերը հայոց վրա հարձակում գործեցին շատ հեռվից: Նրանցից վատ ձի ունեցողներից շատերը ետ էին մնացել, իսկ լավ ձի ունեցողներն առաջ գալով, հասել էին պատերազմի վայրը: Այդ նույն ժամանակ Գարջույլ Մաղխազը իր հետ ունեցած հարյուր հոգով, խախտելով Ավետարանի ուխտը, անցավ պարսից կողմը. Հայոց զորքը մնաց երեք հարյուր հոգով...:

Հայոց զինվորները հարձակվեցին պարսիկների վրա, Բարձրյալի օգնությամբ, առաջ անցան և պատերազմող ընտիր (պարսիկ) զինվորների դիակները այդ նույն տեղում գետին փռեցին, իսկ Պարսից զորքի մյուս բազմությունը, ցրիվ տալով ձորերում և ժայռոտ տեղերում, ոչնչացրին: Մամիկոնյան քաջ Վասակի և Բարզեն Սյունու ձեռքով սպանվեցին Ատրվշնասպ մարզպանը և այլ ղեկավար անձինք ու հայ ուրացող նախարարները: Շատ պարսիկներ կոտորվեցին նաև Ատոմի և Առաստոմի մարդկանց կողմից...¹²:

Արդարության թշնամի սատանան գործակից գտավ Գնթունյաց և Մահառունյաց տոհմից Վառզոշին և Վասակին, որոնք առավոտյան լուսաբացին շտապ եկան Դվին և գուժեցին Հովհան սուրբ հայրապետին (Հովհան Մանդակունի — Ա. Ա.) և Հայոց երկու ավագ իշխաններին՝ Մահակ մարզպանին ու Վահան Մամիկոնյանին հետևյալը. «Կողմերը սաստկապէս խառնվեցին իրար և կռվեցին. մերոնք բնավ պատրաստված չէին մարտի, պարսից կողմը զորացավ, հայոց գունդը պարտվեց և փախավ, քաջերը սպանվեցին թշնամիների սրով. սպանվեցին Մամիկոնյան քաջ Վասակը, Սյունի Բարզենը, Շիրակի իշխան Ներսէհը և նրա սի-

րելի եղբայր Հրահատր, Գնունի Ատումը և Առաստումը, հայոց ամբողջ գործի դիակները փռված են Ակոռի գյուղի լանջակողմերում՝ գետնի վրա, միայն մենք մնացինք և, որպես Հորի գուժաբերներ ահա եկանք հայտնելու»:

Այս համբավը դեռ չէր տարածվել Դվինում, որպեսզի չար դևն ավելի ուրախանար քաղաքն աղմկելով, երբ շուտով եկավ հասավ Գնունյաց տոհմից ավետավոր լրաբեր, որի անունն էր Առաստում. նա բարձր ձայնով բղավեց, ասելով. «Հաղթե՛ց սուրբ խաչի գորությունը և միշտ հաղթում է»:

Հ. (Հայերը) Վրաց Վախթանգ թագավորի մոտ շտապ պատգամավոր ուղարկեցին, որպեսզի իր խոստման համաձայն, հոնական գործեր տա: Նա ժամավաճառ խոսքերով ձգձգում էր խոստումը կատարելը, հետո մի տեղից միայն երեք հարյուր հոն հավաքեց և ուղարկեց Հայաստան, սակայն ձմեռվանից մի ամիս չանցած, ստիպողական, կարիքի պատճառաբանությամբ, հոներին ետ կանչեց:

Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը մարդ ուղարկեց երևելի և հայտնի Արծրունյաց, Անձևացյաց և Մոկաց տոհմերի և Ռշտունյաց ազնվականների մոտ, ասելով, «...Ձեզանից նա, ով հոգ է տանում իր անձի փրկության համար և ցանկանում է անմահ կյանքի ժառանգորդ լինել, թող գա իր սուրբ եկեղեցու անպատվության վրեժը լուծելու, որը խիստ անարգվեց արհամարհող ուրացողներից: Իսկ նրանք, որոնք մտածում են մարմնի երկյուղածության համար և ցանկանում են ծառայել ցնորամիտ մոլորությանը, թող շարունակեն մնալ խավարում...»:

Անձևացյաց Հոհան անունով մի սեպուհ և Երվանդունի մեկը՝ Ներսեհ անունով, միաբանելով բարի ցանկության գործին, եկան միացան նրանց: Եկան նաև ճշմարտության նվիրված այլ մարդիկ ևս, որոնք գնացին խառնվեցին Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանի գործին:

Ներսեհապատի ճակատամարտը

ՀԱ. Անցան ձմռան խիստ ցուրտ օրերը, և վրա հասավ գարնանային բարեխառն եղանակը: Լսեցին, որ պարսկական մեծ զորաբանակը եկել հասել է Հեր և Ջարևանդ գավառի սահմանները՝ բազում զորահրամանատարներով, նրանք են հետևյալները՝ Սու-

րեն Պահլավը, Ատրներսեհը՝ փուշտիպան սաղարը¹³, Վին Խոռյանը¹⁴, Ատրվշնասպ Տապյանը և Սյունյաց տեր Գղիհունը: Սրանք բոլորը թեև բարձր զինվորականներ էին, բայց նրանց հրամանատարը և ավագ զորավարը փուշտիպան սաղարն էր:

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը շտապ իր հետ վերցրեց Հայոց տեր Հովհան սուրբ հայրապետին... նախարարներին, ազատներին, բոլոր ռամիկներին, որոնք կամավոր ուրախությամբ ցանկանում էին գնալ պատերազմելու: Հայոց զորքերը ի մի հավաքելով, շտապեց պատերազմի: Նա (Վահանն) ասում էր. «(Շտապենք), թերևս պարսից բազմությունը չանցնի Հայաստանից ներս»: Հայոց զորքը Դվինից դուրս գալով և անցնելով կանգառներով, հասավ Արտագ գավառը և մտենալով պարսից գնդին, բանակ դրեց Ներսեհասպատ գյուղի մոտ¹⁵:

(Հաջորդ օրը կողմերը — Ա. Ա.) պատրաստվեցին կռվի: Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը հարմար կերպով դասավորեց իր զորաբանակը, նա ճակատի միջի մասը, շատ այրուձիով, հանձնեց քաջ ասպետ Սահակ մարգպանին, աջ թևի վրա հրամանատարներ կարգեց Վահևունի Բարշղին, Սյունի Բարգենին, Ատոմ Գնունուն և Պալունի Փապակին՝ ամեն մեկն իր այրուձիով և հետևակներով: Ձախ կողմում կարգեց ուխտապահ Կամսարականներին՝ սիրելի եղբայրներ Վահանին, Ներսեհին և Հրահատին, իսկ աջ կողմի գնդերը, յուրաքանչյուրն իր այրուձիով, ինքը վերցրեց: Կազմակերպեց նաև ընտիր մի այլ հեծելազունդ Վրեն Վանանդացու ղեկավարությամբ նրան օգնական տալով Արտակունյաց Պապին՝ Բարոցի որդուն, որը ոստանիկ անձնավորություն էր: Նա հրամայեց բոլոր զորահրամանատարներին հետևյալը. «...Պետք է մենք նախահարձակ լինենք, և եթե Քրիստոսի օգնությամբ, կարողանանք թներից մեկը տեղաշարժել և ստիպել փախուստի դիմել, ապա մյուսները մեր և ձեր առաջ դիմանալ չեն կարող»:

Վահան Մամիկոնյան Հայոց սպարապետի հրամանը Պապը հասցրեց բոլոր զորամասերի հրամանատարներին: Նրանք թեպետ կամենում էին գործել զորավարի հրամանի համաձայն, բայց Պարսից զորքերի ճնշման տակ հնարավոր չեղավ: Նրանք (պարսիկները) հարձակվեցին աջ թևի վրա, ուր Վահևունի Բարշղն էր, և փախուստի մատնեցին: Սահակ ասպետը նիզակով հարձակվեց թիկնապահների գլխավորի վրա: Կռվելիս երկուսի նիզակներն էլ

վրիպեցին, հետո ձիերն իրար մոտեցնելով՝ միմյանց մազերից բռնած էին կռվում:

Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը տեսնելով, որ հայոց գորքը խուճապի մատնվեց ու տկարացավ թշնամիների առաջ, ձայն տվեց Վրեն Վանանդացուն. «Հարձակվի՛ր թշնամիների վրա և սկսի կռվել»: Իսկ նա սարսափահար եղած, ասաց. «Չեմ կարող, այս ժամին ինձ վրա հույս մի դիր»: Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը սրտապնդված, խաչ հանեց երեսին և, երկու Կամսարականների հետ միասին, հարձակվեց մոտեցող թշնամիների վրա, որոնք չկարողացան բռնաբռնել նրան, վասնզի Վահանն ու ընկերները սրընթաց հարձակումով իրենց դիմացի հակառակորդներին փախուստի մատնեցին: Ետ մղելով այդ թևը, հարձակվեցին միջին թևի վրա: Երկու կողմերի գնդերն իրար խառնվեցին: Նրանք (հայերը) փոքր լանջակողմում քաջ մարդկանց անթիվ բազմություն դիտարկելով արեցին գետնին և մեծ կոտորած սարքեցին: Միայն Խոռոյան Վինն էր, որի գորքը, երկու այլ նիզակակիցներով, շարունակում էր հանդգնաբար դիմադրել: Այստեղ քաջ գորավար Վահան Մամիկոնյանը խիզախաբար սպանեց նրան: Շիրակի իշխան Ներսես Կամսարականը Տապյան Ատրվշնասպին և մյուս շատ քաջ մարդկանց, ամենքին գետին փռեց: Բարշղը և հայոց փախստականները, տեսնելով, որ Պարսից գորքի ուժը թուլացավ, և փախուստի մատնվեց Հայոց գորավար Վահանի գնդի առաջից, սիրտ առնելով գորացան և, կրկին ետ դառնալով, հետապնդեցին թշնամուն և շատերին սպանեցին ու մյուսներին էլ հետապնդելով հալածեցին: Պարսից գորքի սպանվածների թիվն ավելի մեծ էր, քան փախած–ազատվածներինը, վասնզի զանազան տեղերում մահացած վիրավորների թիվը բավականին մեծ էր, քան թե ռազմադաշտում պարսից գորքի սպանվածներինը:

Հայոց գորքը ռազմադաշտից վերադարձավ բարի անունով, մեծ փառքով, լավ ավարով և մեծ հարստությամբ¹⁶:

ՀԲ. Երբ քաջալերված ուրախալի սրտով Հայոց գորքը վերադառնում էր պատերազմից, որը Աստծու գորությամբ կատարվեց ըստ սուրբ Հովհաննիսի և Հայոց գորքերի ցանկության համաձայն, տեղի ունեցավ երկրորդ մեծ ուրախությունը, հանկարծ լուր տարածվեց Հայոց բանակում, որ Հայոց գորավար Վա-

հան Մամիկոնյանի եղբայր Վարդը, Աստծու գործությամբ, կապանքներից ազատված ողջ-առողջ եկավ: Հայոց ողջ աշխարհը լցվեց այնպիսի ուրախալի համբավով, որ ամեն մարդ շտապում էր տեսնելու այդ մեծ այցելությունը, որ Աստված պարզեց Հայոց աշխարհին:

Օգնություն Վրաստանին

ՀԳ. ...Այնուհետև Հայոց գործը եկավ հասավ Օաղկոտն գավառը՝ ցանկանալով փոքր-ինչ հանգստանալ Վարշակի կոչված ջերմուկի մոտ¹⁷: Այդ ժամանակ Վրաց Վախթանգ թագավորից պատգամավոր եկավ, թե՝ «Պարսկական մի մեծ զորագունդ մտավ Վրաց երկիրը, և ես, տեսնելով որ չեմ կարող դիմադրել, քաշվեցի Վրաց սահմանի մոտ գտնված Հայոց լեռները և սպասում եմ ձեզ»: Վախթանգը խաբեությամբ նամակ էր գրել, թե՝ «Հոների գործերին հրամայեցի գալ և դեռ չեն եկել, բայց մինչև դուք գաք, նրանք կհասնեն, այնուհետև դուք, մենք և հոները կոչնչացնենք նրանց (պարսիկներին): Բայց ինձ թվում է, թե երբ հոների գործերը հասնեն, մեզ բնավ չարչարվելու գործ չի մնա, նրանք գործը կվերջացնեն, որովհետև հրամայեցի անթիվ բազմությամբ գալ»:

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը, Հայոց սեպուհներն ու նախարարները և ողջ գործը անհապաղ գնացին Վրաց թագավորին օգնության, որովհետև խաչով ու Ավետարանով երդում կար Վրաց Վախթանգ թագավորի հետ: Նրանք փոքր-ինչ կանգ առան Կանգարաց գավառում: Հայոց գունդը դաշինք ուներ Վրաց թագավորի հետ. ինչ որ մի անգամ ասում էին ստույգ կամ սուտ, Ավետարանի երկյուղի տակ, աշխատում էին բոլորը կատարել: Թեպետ տոթ ժամանակ էր, բայց ստիպվեցին իջնել Ճարմանայի դաշտը¹⁸: Հայոց իշխաններից ոմանք իրենց գործի Վրաստան գալը անտեղի էին համարում, այդ մասին թեպետ շատ անգամ ասացին, բայց աստղներին ոչ մեկը չլսեց, այդպիսով, բոլորն էլ լռեցին:

Հայոց գունդը երբ հասավ Վրաստան, բանակ դրեց նշված վայրում: Երեք կամ չորս օր չանցած, եկավ հասավ և Միհրանը¹⁹ ու բանակ դրեց հայոց գործի դեմ՝ Կուր կոչվող գետի այն կողմը:

572

Հայոց բանակը շարժվեց և բանակ դրեց Պարսից բանակից ավելի հեռու մի այլ վայրում:

Վրաց թագավորը, հասնելով պատերազմի վայրը, խոսեց այդ ժամանակ Հայոց զորավար Վահանի, մյուս մեծ նախարարների ու ազնվականների հետ ու ասաց. «Լավ եղավ, որ մենք ենք կռվելու այսօր Պարսից զորքի հետ, որովհետև մենք բավական ենք, նրանք չեն կարող մեզ դիմադրել, բայց եթե այսօր էլ մենք ծուլանայինք, այն ժամանակ հոների զորքերը կգային և հաղթության փառքը ու ավարի օգուտը նրանք կվայելեին»:

ՀԴ. ...Վահան Մամիկոնյանը պատերազմի պատրաստություն տեսավ ըստ կարգի, բանակի աջ թևը տվեց Բարշո Վահևունուն և Սատոն Գաբելյանին, ձախը՝ Վրաց Վախթանգ թագավորին, իսկ միջինը ինքը վերցրեց երանելի Արշավիրի երկու որդիների ու Գնունյաց իշխանի հետ: Երանելի Սահակ ասպետին ու Բարգեն Սյունուն կանգնեցրեց իր ու Բարշոյի միջև:

Հայերն ու պարսիկներն հարձակվեցին իրար վրա: Հայոց զորավար Վահանը, Կամսարական երեք եղբայրների հետ, մարտնչելով թշնամու զորքերի դեմ, ցանուցիր արեց ու փախցրեց. Պարսից զորքերից շատերին քշեց Կուր գետի մյուս կողմը և նրանց երևելի մարդկանցից շատերին կոտորեց քաջի պես:

Կռվում Մամիկոնյան քաջ Վասակը նիզակով ուժգին հարվածեց Պարսից գնդից մի քաջ մարդու և գետին փռեց: Բայց իր նիզակը հանկարծակի կոտրվեց: Քաջ Վասակը փնտրեց մի ուրիշ նիզակ և, գտնելով այն, շուտով կրկին ուրախությամբ ետ դարձավ: Եվ նա հանդիպեց Շիրակի իշխան Կամսարական Ներսեհին, որը նույնպես իր նիզակը կոտրել և ուրիշ նիզակ էր որոնում: Քաջ Վասակը ձայն տալով նրան ասաց. «Շտապի՛ր Ներսեհ, նիզակ գտիր և արագ ետ դարձիր, ե՛կ, վասնզի բնավ չենք կարող այսպիսի հրաշալի առևտուրի ժամ գտնել, երբ մահը՝ անմահություն է, ժամանակավորը հավիտենական, և ապականվողը՝ անապական կյանք ունեցող: Շտապի՛ր, վասնզի մենք անմահ մնալ չենք կարող, գուցե զրկվելով այս երևելի ու փառավոր առիթից, անանուն ու անարգ մահով հեռանանք այս աշխարհից»: Այս խոսքերը՝ սրբազան մահվան մասին, երդվելով շատ անգամ մեզ պատմեց Շիրակի տեր Ներսեհ Կամսարականը:

Երբ Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանն այսպես կռվում

էր իր Վասակ եղբոր ու Կամսարական Արշավիրի երկու որդիների հետ, հանկարծ փախուստի դիմեցին և Վրաց գորքերը ու հեռացան:

Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը ռազմադաշտում հանդիպեց Սյունի Բարզենին, որը պարսիկներից ծանր վիրավորված ընկած էր գետնին: Ջորավարը նրան նստեցնելով իր նժույգի վրա, դուրս հանեց պատերազմի դաշտից և փրկեց:

Հայոց ողջ գորքը, նրա հետ և Վրաց անպիտան գորքերը, իրենց Վախթանգ թագավորի հետ միասին, ցիրուցան եղան: Պարսից գորքերը նրանց հետապնդեցին: Շատերն էլ զանազան տեղեր փախչելով, ազատվեցին: Սակայն Հրահատ Կամսարականի ձին ուժեղ արշավելիս վայր ձգեց նրան: Պարսիկները հասան, երբ նա ոտքով էր, և բռնելով տարան Միհրանի մոտ: Միհրանը նրան տեսնելով, շատ ուրախացավ: Նախատեց խիստ խոսքերով, ապա կապել տվեց՝ զգուշությամբ պահելու համար, և ուր որ Հայոց աշխարհում գնում էր, իր հետ շրջեցնում էր: Նրա հետ բռնեցին նաև Սյունիքի Յագղ անունով մի սեպուհի և ուրիշ մի քանիսների էլ՝ Վրաց աշխարհից²⁰:

Ազատագրական պայքարի հետագա ընթացքը

ՀԵ. Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը որոշ ժամանակ տեղափոխվեց Տայոց աշխարհի ավելի ամուր տեղերը: Հայոց փախստականների մնացորդները և հայոց նախարարներից ոմանք, հավաքվեցին նրա մոտ: Երկու Կամսարականները միշտ նրա հետ էին՝ նրանից անբաժան և նրա հետ միաբան: Միհրանն իր գնդով հետապնդում էր նրանց, և աշխատում էր կա՛մ կռվում սպանել Վահանին, կա՛մ հնարքներով բռնել և կա՛մ համոզել ու հպատակեցնել:

Արյաց խոշոր գորաբանակը եկել էր Պարսից և Հռոմոնց սահմանի մոտ և (կանգ առել) Դու անունով գյուղում²¹: Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը գտնվում էր նրանից շուրջ երկու հրասախ հեռավորության վրա՝ Մկնառինջ գյուղում՝ իր հետ ունենալով մոտավորապես հարյուր մարդ: Միհրանը հազարավոր զինվորներով բանակ էր դրել այն տեղում, ուր գտնվում էր Հայոց

գորավար Վահան Մամիկոնյանը: Այդ վայրը գտնվում էր Պարսից թագավորի իշխանության սահմանում: Աստված իր մեծ գործության շնորհն այնքան առատությամբ է թափել քաջ Վահան Մամիկոնյանի վրա, որ Միհրանն իր գորագնդով՝ այնքան շատ ու քաջ գորավար գորքով, դողալով սարսափում էր նրանից, չէր վստահում հարձակվել նրա վրա, որ կարողանար իր ցանկացածին սպանել, կամ հալածել ու ոչնչացնել մնացած փախստականներին, այլ քաղցր խոսքերով ամեն օր պատգամավորների միջոցով խոսում էր նրա հետ հաշտության համար, ասելով, թե «Մի՛ վախեցիր, արքայից արքայի ծառայությունից մի՛ դուրս եկ ու Հայոց այս աշխարհը ցիրուցան անելով մի՛ տար դեպի ոչնչացում, հնազանդվի՛ր թագավորին, ես միջնորդ կլինեմ: Նա իր բարերարությամբ սիրում է ինձ և իմ խոսքերը լսում, ես կաղաչեմ թագավորին, կհաշտեցնեմ նրան քեզ հետ, և ինչ էլ որ արժանի է քեզ տալ, կաշխատեմ որ տա»:

Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը պատասխանելով, ասաց Միհրանին. «Արյաց տերը, որպես թագավոր, պարտավոր է ճշմարիտ աչքով նայել ամեն մի մարդու վրա և թագավորին վայել արդարապես տեսնել ու արդարապես լսել: Բայց թագավորը ուղիղ աչքով չի նայում ծառաներին ու ուղիղ լսողությամբ չի լսում մեկի խոսքերը, այլ բոլորովին բռնությամբ է վարվում, և ոչ արդար իրավունքների քննություն կատարում: Բայց ավելի շատ դաժան է և երկրի կործանման պատճառ, երբ մշտապես այդ անում է տեսնելով ուրիշի աչքերով, լսելով ուրիշի ականջներով, ծանր է և դառն այդպիսի ծառայությունը և վտանգավոր»:

ՀԶ. Երբ Միհրանն ու Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը խոսում էին իրար հետ այսպիսի խոսքեր, հանկարծ դեսպան եկավ թագավորից, և Միհրանին շտապ արքունիք կանչեցին: Նա շուտով, իր հետ ունեցած ողջ բազմությամբ, գնաց Պարսկաստան՝ տանելով իր հետ կապված Հրահատին, երանելի Յագղին և մյուս կապվածներին: Նրանց ետևից տրտմությամբ և մեծ արագությամբ հետևում էր Հրահատի սիրելի եղբայր՝ Շիրակի իշխան Ներսեհն ընտիր մարդկանցով... Շատ իջևաններ հետևելով նրան, ոչ մի հնար չէր գտել ազատելու: Համարյա մի օրվա ճանապարհ էր մնացել, որ սուրբ նահատակ Գրիգորի բնակության տեղը հասնեին... Փրկիչ Աստվածն այդ նույն տեղում ազատեց Հրահատին պահա-

պանների շրջափակ զգուշությունից և ուղարկեց իր սիրելի եղբոր մոտ, իր աշխարհը:

ՀԷ. (Պարսկական գորքի Հայաստանից հեռանալուց հետո — Ա. Ա.) Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը եկավ Այրարատ գավառի Վաղարշապատ քաղաքը և ուխտապահ նախարարների և Հայոց գորքերի հետ միասին կատարեց իր ուխտը...:

Երբ փոքր-ինչ կամենում էին հանգստանալ և շունչ քաշել տանջանքից, Հայոց գորավար Վահանի մատ հանկարծ Վրաց կողմերից սատանայի հոգի կրող ու խելագար մարդիկ եկան, խռուեցին սուտ խոսքեր և պատմեցին խաբեական տեսիլներ, որ չէին տեսել նպատակ ունենալով գորքը գայթակղեցնել և երկպառակտել: Եվ նրանք ասացին ամենքին, թե՝ «Մքանչելի Սահակ ասպետը և քաջ Վասակ Մամիկոնյանը ողջ և առողջ են և նրանք մեզ ուղարկեցին ձեզ մոտ...»:

...Վահան Մամիկոնյանն ասաց. «Այդ խոսքերն ու խորհուրդները չարամիտ և չարահնար մարդկանց կողմից են հնարված, գարնանը Պարսից գորքերի Հայոց երկիր գալն իմանալով, մտածեցին, թե կարող են այդ միջոցով մայրաքաղաք Դվինում եղած Հայոց գորքերին պատռակտել, քայքայել և այս ու այն կողմ ցիրուցան անել...»: Այնժամ լսելով անխորհուրդ ու թեթևամիտ մարդկանց և մանավանդ նահատակվածների կանանց ու նրանց ընտանիքներին ու դայակներին՝ Մամիկոնյան Մուշեղ սեպուհին բազում ընտիր մարդկանց գնդով, շաղավաշուրթ և խաբեբա մարդկանց հետ ուղարկեցին անօգուտ գործի համար, որի ինչ լինելը չգիտեին: Տանելով այդ մարդկանց Վրաստանի սահմանները՝ իզուր քարշ էին տալիս սատանայի հետևից, և իրենք իսկ նրա արբանյակներն էին: Եվ շատ սուտ պատճառներ հորինելով, ասում էին նրանց. «Սպանողներից փախչելով ծածուկ տեղերում են թաքնվում՝ ծառախիտ բարձր սարերի գագաթներում և զանազան քարանձավների խորքերում»: Շատ օրեր խելացնոր պտտեցնում էին ասպետ Մուշեղ Մամիկոնյանին և նրա հետ եղած գնդին և այսպես մինչև սաստիկ ձմեռվա ցրտաշունչ հողմերի վերջանալը:

ՀԸ. Երբ եկավ գարնանային ծաղկոցների բուրելու ժամանակը, որոնք մերկ չքավոր մարդկանց տաքացնելու ավետաբեր օրեր են հանդիսանում, հանկարծ մեր երկիրը հասավ Զարմիր Հագարավուխտը անչափ մեծ և ընտիր մարդկանցից կազմված

գորքով: Նա արագ անցավ Երասխ գետի կամուրջով և նույն օրը բանակ դրեց Արտաշատ գյուղաքաղաքում: Հայոց աշխարհի ուխտագանգները հավաստի տեղեկություններով իմաց էին տվել նրան՝ Հայոց գորքի կեսի Վրաստան գնալու և Վահան Մամիկոնյան սպարապետի փոքրաթիվ նախարարներով և սակավ այրուձիով մայրաքաղաքում գտնվելու մասին:

Հագարավուխտը և նրա հետ գտնվող մեծամեծները ստանալով այսպիսի տեղեկություններ, առավել ուրախացան, և առավոտյան շտապ հարձակվեցին Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանի և նրա հետ գտնվող գորքերի վրա: Հասնելով Դվին քաղաքի մոտ, Հագարավուխտը գորքը պատրաստեց ճակատամարտի՝ բանակը դասավորելով Խոսրովակերտ կոչված անտառից մինչև դաստակերտը և այն լեռնակողմը, որին Ջրվեժ են անվանում:

Հայոց Վահան սպարապետը, նրա հետ եղած Հայոց մյուս նախարարները և ռազմիկ հեծելազորը, նկատելով Պարսից գորքերի այնքան բազմությունը, թեպետ գիտեին դիմադրելու համար իրենց փոքրաթիվ և անկարող լինելը, բայց որ տեսան ողջ դաշտը Պարսից անթիվ գորքերով բռնված, շատ չվախեցան, բաժանվելով մասերի մեկ-մեկ, երկու-երկու, նախարարների հետ հարձակվեցին պարսիկների վրա: Համարձակ կարողացան Պարսից գորքերի ճակատը ճեղքել ու շատ հայտնի մարդկանց գետին փռելով, իրենց ձիերի գլուխները շուռ տալով՝ քաջի նման հեռացան: Ըստ որում, հզոր մարդու քաջաբար փախչելը սաստիկ երկյուղ է գուշակում՝ նկատի ունենալով թշնամիների հետ մյուս անգամ կռվելու հնարավորությունը, որը հետո տեղի ունեցավ և ակնբախ դարձավ շատերին, և եղան մարդիկ, որոնք ճաշակեցին նրա համն ու զարմացան:

ՀԹ. Եվ այսպես, Հայոց գորքերն այս ու այնտեղ ցիրուցան եղան: Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանն ինքը և իր հետ եղած նախարարները, իրենց դայակներով ու սիրելի ծառաներով, տեղափոխվեցին Խաղտյաց սահմանների մոտ գտնվող ամուր վայրերը՝ ցանկանալով շունչ քաշել և առժամանակ հանգստանալ, հուսալ ու սպասել Տիրոջ փրկությանը:

Անհանգիստ Հագարավուխտն իր ամբողջ գորքով հետապնդում էր նրանց: Բազմաթիվ տեղերում գորաշարժի ժամանակ նա քան-

դում, ավերում էր Հայոց ամրոցները, բնակիչներից շատերին կոտորում էր և արյունահեղություններ անում: Մաստիկ գոռոզանալով՝ քաջ Վահան Մամիկոնյանին ձերբակալելու կամ կոփում սպանելու հնարներ էր փնտրում, որ ապա կարողանա հանգստանալ:

Հազարավուխտը գնալով Ոքաղ²², բանակ դրեց Գյուղիկ և Վարդաշեն կոչված գյուղերի մոտ: Այդտեղ ժամանած օրն՝ առավոտյան նա լսեց, որ Վահան Մամիկոնյանը գտնվում է իրեն մոտիկ Հոռոմոց բաժնի Վարայր-Վարոյում, այն գավառում, որ Շաղագոմ է կոչվում: Կարծելով, թե շրջահայաց Մամիկոնյան Վահանը, գտնվելով Հոռոմոց աշխարհում, անհոգ կլինի, գիշերը գաղտնի, ծանոթ մարդկանց առաջնորդությամբ, տեղ հասավ առավոտյան լույսը բացվելիս: Բայց այնտեղ նա գտավ այլ մարդկանց բազմություն, որոնց մեջ էին նաև Շիրակի իշխան Ներսես և Հրահատ Կամսարականների կանայք: Պարսից զորքերը հանկարծակի հարձակվելով նրանց վրա, հայոց ռամիկ մարդկանցից շատերին կոտորեցին և Ներսես ու Հրահատ Կամսարականների կանանց տարան Պարսից բանակը:

Այնտեղ մի օր անց, արքունիքից պատվիրակ եկավ (Հազարավուխտի) մոտ հրովարտակով, որի մեջ Պերոզ թագավորը գրել և տեղեկացրել էր (Հազարավուխտին) պարսկական ողջ բանակով հեփթաղների²³ վրա իր գնալը: Եվ նրան հրամայում էր մեկնել Վրաստան՝ կա՛մ բռնել Վրաց Վախթանգ թագավորին, կամ սպանել և կա՛մ երկրից դուրս վտարելով փախցնել, իսկ Միհրանի տոհմից Շապուհին իր զորքով թողնել մարզպան Հայոց աշխարհում:

ՁԱ. Հազարավուխտի Վրաստան գնալուց հետո Շապուհը մնաց Ոքաղում և աշխատում էր Հազարավուխտի հրամանը կատարել. փնտրում էր Վահան Մամիկոնյանին, աշխատում էր գտնել, որսալ նրան անպատրաստ վիճակում և սպանել, բայց չէր կարողանում, վասնզի Վերինի գորությունը շրջապատված պահում էր նրան: Բայց Մամիկոնյան Վահանն ամեն օր իր զորքով հանգիստ չէր տալիս պարսիկների բանակին, այլ ամեն գիշեր նետաձգությամբ խոցոտելով կոտորում էր նրանց, իսկ երբեմն իրենք՝ պարսիկները, խոնված շնչահեղձ էին լինում:

Մուշեղ Մամիկոնյանը և Շիրակի իշխան Ներսեսը Կարնո ծո-

վի հյուսիսում գտնվելիս, որոշ ժամանակ, հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանին կորցրած լինելով, շփոթված գնում էին քիչ մարդկանցով: Նրանք մոտեցան Կարինի Արծաթ անունով գյուղին²⁴, հասան գյուղի մոտ գտնված մի հեղեղատի և կամենում էին այդ հեղեղատի եզրին փոքր-ինչ հանգստանալ: Այնտեղ՝ չորս կողմերում, արտեր հնձողներն աշխատում էին: Երբ պարսիկները տեսան, որ չկարողացան նրանց հասնել, ցանկացան այնտեղ գտնվող մշակներին սպանել, ասելով նրանց, թե «Ինչո՞ւ եք արքայից արքայի բոլոր ծառաներին թույլ տալիս շրջել ձեր աշխարհում»:

Շիրակի իշխան Կամսարականի դայակորդի Խուրսը, որ Արշամունյաց գավառի Շիրմաց գյուղից էր, տեսավ պարսիկ զինվորներից մեկին, որ կամենում էր մի կարնեցի մշակի սպանել, իսկ մշակը պատվելով մի բարդու շուրջը, փախչում էր սպանողից: Ներսեհ Կամսարականի դայակորդի Խուրսը տեսնելով այդ, զայրացած Մուշեղ Մամիկոնյանի և Ներսեհ Կամսարականի վրա, ասաց աներկյուղ. «Չէ՞ որ ուրիշները ևս, եթե պարսիկներից են սպանվում, վրեժխնդիր Աստված մեզանից կպահանջի»: Եվ Խուրսը հարձակվելով այդ պարսիկի վրա, նույն տեղում սպանեց ու կարենցուն ազատեց սպանել ցանկացողից: Մամիկոնյան Մուշեղն ու Շիրակի իշխան Կամսարական Ներսեհը, զրգոված Խուրսի խոսքերից, նրա արարքը տեսնելով, որ այնպիսի քաջությամբ գործեց, նկատելով, որ իրենց հետապնդողներն այնքան էլ շատ չեն, իրենց եղած փոքրաթիվ մարդկանցով հարձակվեցին պարսիկների վրա և, Աստծու օգնությամբ զորացած, նույն տեղում շատերին սպանեցին, իսկ մյուսներին փախուստի մատնելով, ամոթահար ետ դարձրին: Յոթանասուներկու մարդ սպանեցին այդտեղ:

ԶԲ., Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը և իր հետ գտնված զորքն այդ գիշեր հանգիստ քնով քնեցին՝ պաշտպան ունենալով Երեզ գյուղի մարդկանց, ամեն մարդ երկյուղով և կամավ լսում էր Վահանի հրամանն՝ ինչպես թագավորի, որն Աստծուց է կարգված երկրի վրա: Աստված ինքը նրա հետ էր ամեն գործում և ուղղություն էր տալիս նրա կամեցողությանը:

Վահան Մամիկոնյանն իր հետ առած զորքը և Երեզի շինականներին, գիշերը հարձակվեց պարսկական բանակի վրա:

Եբեզացիները, շրջապատելով կովի վայրը, տեղատարափ, շառաչունի նման սաստիկ նետաձգությամբ, պարսից զորքերին սարափահար արին՝ իրար խառնելով բանակի մեջ եղած զինվորներին, պարսիկներն իրենք իրենց ոտքի տակ տալով, ավելի ևս կոտորվում էին: Անօրենների բանակից լացի և գույժի ձայներ էին լսվում: Հայոց գնդից միայն Գաբելյան Գաբաղ սեպուհը եռանդուն կռվելով, մեծ քաջություն ցույց տվեց և վիրավորվեց, այդ վերքերից, սակավ օրեր հետո, արժանի եղավ Աստծուց մարտիրոսության պսակն ընդունելու:

ՁԳ. Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը թշնամիների կոտորածից դառնալուց հետո, գնաց և գիշերվա մնացած մասը մինչև առավոտ հանգստացավ Ողի գյուղի, որ Շոյա են կոչում, գումերում: Լույսը երբ բացվեց, նա գնաց բանակ դրեց Շոյա գյուղում:

Երբ Վահան Մամիկոնյանի Հայոց զորքերն ուզում էին հանգստանալ գիշերվա ծանր աշխատությունից հետո, աչքները վեր բարձրացնելով տեսան, որ ահա իրենց վրա է հարձակվել պարսից զորավար Շապուհը: Նա (Վահանը) խիստ զայրացած սրտով՝ գազանի նման մոնչում էր, վասնզի բոլոր օրերից, այն գիշերվա վնասներն ավելի չարաչար էին թվում: Իրապես, այդպես էլ եղավ. ոչ մի բան նման չէր վերահաս մեծ կոտորածին, որ իսկույն լինելու և բոլորովին կործանելու էր: Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը, տեսնելով պարսից զորավար Շապուհի զորքի բազմության հանկարծահաս հարձակվելը, թեպետ իր գունդն անպատրաստ էր և թշնամիների բազմաթիվ զորքերի համեմատությամբ շատ փոքրաթիվ, բնավ չվախեցավ, այլ հրամայեց դասավորել իր ուժերը: Վահան Մամիկոնյանը, ուխտապահ փոքրաթիվ մարդկանց հետ միասին, որոնք մնացել էին իր մոտ, քաջաբար հարձակվեց Պարսից զորքի վրա... Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը, իր հետ եղած միասիրտ փոքրաթիվ մարդկանցով, Աստծու աջի օգնությամբ, ինչպես ջրերի մեծ հոսանքը պատռում է գետինը և առաջ անցնում, այնպես էլ ինքը, իր քաջ ուխտակիցներով, առյուծի նման ճեղքեց և դուրս եկավ շրջապատումից՝ վիրավորելով Պարսից զորքից շատ ուժեղ մարդկանց:

Նվարասակի պայմանագիրը

ՁԸ. Վաղարշի թագավորության երկրորդ օրը²⁵ Հազարավուխտը, մեծամեծների համախոհությամբ, խոսեց Վաղարշ թագավորի հետ ու ասաց. «Ձեր եղբայր արքայից արքա Պերոզը, ինչպես դուք էլ գիտեք, բռնակալ, դժմիտ ու անհավան մեկն էր: Նրա արհամարհող կամակորության պատճառով շատերը հեռացել են Արյաց թագավորությունից և բավականին մեծ, և ոչ սակավ վնաս են պատճառել Արյաց աշխարհին: Նախ և առաջ Հայոց մեծ աշխարհը, որը ձեր ծառայությունից այսօր դուրս են հանել: Եվ այն մարդը, որը դուրս հանեց աշխարհը ձեզանից, եղել է նա, ով չի հասկացել նրա պիտանիությունը. Պերոզը կորցնելով դուրս հանեց այդ մարդուն Արյաց ծառայությունից, երկիրն էլ՝ նրա հետ: Իսկ թե որքան՝ վնասներ ու հարվածներ հասավ այդ մարդուց Արյաց աշխարհին, այդ ամենը, թվում է թե դուք լսել եք և տեղյակ եք: Սակայն Շապուհ–Միհրանը, որին դուք նշանակեցիք (մարգպան), ավելի լավ գիտի նրա (Վահանի) քաջությունը և մեզ տրված խրատը, եթե հարցնեք ու լսել կամենաք, նա ինքն այդ մասին կասի ձեզ»:

Վաղարշ թագավորը հարցրեց Շապուհ–Միհրանին հայոց գործերի մասին.
«Հայոց աշխարհում ի՞նչ գործ են կարողացել գործել, Վահանն ի՞նչ մտադրություն և ի՞նչ ուժ ունի, և ինչպե՞ս կարողացավ այսքան տարի Արյաց դիմադրել»:
Միհրանը պատասխանելով ասաց. «Արյա՛ց քաջ, այն կռիվը, որ Հազարավուխտը մեզ հետ միասին Վահանի հետ վարեց, եթե Վահանի բոլոր գորքերն այնտեղ լինեին, երևի նա հաղթություն տաներ թեպետ մենք հաղթեցինք, այս էլ գիտեմ, որ մեզանից անթիվ մարդիկ կոտորեցին: Ձեր թագավորության պատիվն ու բախտը բերեց, զի հայոց գնդի ընտիր մարդկանց կեսն ուրիշ տեղ էր գնացել, քայց թե մնացած փոքրաթիվ մարդկանցով ինչպիսի հարված հասցրեց, Հազարավուխտն ինքը և այնտեղ գտնված պարսից մեծամեծ մարդիկ լավ գիտեին»:

Հայոց աշխարհի մեծությունն ու օգուտը դուք շատ լավ գիտեք: Վահանը և նրա հետ եղած մարդիկ, եթե այսօր խաղաղությամբ ձեր ծառայության մեջ լինեին, ես այդ հաջողության և մխիթարության շատ մեծ գործ կհամարեի, վասնզի՝ երբ հայերը

նման մարդկանցով մերն էին, վրացիք և աղվանները բնավ չէին համարձակվում իրենց ընթացքը շեղել և հակառակ բան մտածել»:

Վաղարշ թագավորն այդպիսի օրինավոր խոսքեր լսեց Միհրանից, Հազարավուխտից և Արյաց մյուս բոլոր մեծամեծներից, նրանք ամենքը հաստատում էին Միհրանի ասածը, թե «Ստույգ այդպես է, ինչպես խելացի կերպով ճշմարտորեն ասացիր»:

Եվ Նիխոր Վշնասպադատին²⁶, որը հեզ, խելացի ու աշխարհաշեն մարդ էր, շատ ընտիր մարդկանցով շուտափույթ ուղարկեցին Հայաստան: Ինքն իսկ թագավորը, Հազարավուխտի և պալատի մյուս մեծամեծների մեծագույն հոգատարությամբ, պատվիրեց նրան. «Գնա՛ Հայաստան, ի՛նչ կերպ ուզում է լինի, Վահանի և նրա ընկերների ցանկությունները հաշվի առ ամենայն քաղցրությամբ, սիրով հնազանդեցրու նրանց և Արյաց ծառայության բեր»:

ՁԹ. Նիխորը գալով Հայոց աշխարհը, չվստահեց Հայոց հողը մտնել, այլ մնաց Հեր գավառի Նվարսակ²⁷ կոչվող գյուղում: Նա պատգամավոր ուղարկեց Վահանի մոտ խորհուրդի դպիր Շապուհին և ճվարշացի Միհր-Վշնասպին, որոնց միջոցով նրան հայտնեց իր Հայաստան գալու նպատակը, թե՛ «Վաղարշ թագավորից ու Արյաց աշխարհում գտնված բոլոր մեծամեծներից հրովարտակ և պատգամ ունեմ ձեզ հետ խաղաղության բանակցություն վարելու համար, ուրեմն՝ եկե՛ք, լսեցե՛ք և ինչ որ ձեզ համար լավ է ու հաճելի, այն էլ ընտրեցեք»:

Եվ առավոտյան շտապ բոլոր հայ մարդիկ հավաքվեցին Վահան Մամիկոնյանի մոտ՝ իրենց նախկինում ունեցած իրավունքների, գործի, պահանջի և խնդիրների մասին խորհրդակցելու համար: Ատյան եկան և Նիխորի պատգամավորները: Վահանը սկսեց խոսել և պատասխանել Նիխորի հարցերին. «Մենք ապստամբության և այսպիսի խիստ ու մահաբեր գործը նախաձեռնելու համար բազում կարևոր խոսքեր ունենք հայտնելու, որոնք հնար չէ գրով կամ պատգամով արտահայտել, բայց միայն՝ Արյաց թագավորի և ձեզ հետ, որ պալատի մեծամեծներն էք, երես առ երես խոսելով: Մենք երեք առաջարկություն ունենք, եթե պարսիկները հանձն առնեն ընդառաջելու մեր պահանջներին, կծառայենք նրանց որպես բնիկ և հավատարիմ ծառաներ, իսկ եթե չուզենան հանձն առնել և խոստանալ դրանք կատարել, կհեռանանք երկ-

րից, կկորչենք և ուրախությամբ կմեռնենք, բայց պարսիկ մարդու առջև չենք խոնարհվի:

Երեք առաջարկներից կարևոր և պիտանի առաջարկը, նախ և առաջ, հետևյալն է. մեր հայրենի սեփական կրոնը թողնեք մեզ պաշտել, ոչ մի հայ մարդու մոզ չդարձնեք, ոչ մեկին մոգություն ընդունելու համար իշխանություն ու պատիվ չտաք, Հայոց աշխարհից վերացնեք կրակարանները և թույլ չտաք այսուհետև աղտեղի ու անպիտան մարդկանց եկեղեցուն անարգանքներ հասցնել, ինչպես մինչև այժմ լինում էր և մենք տեսնում էինք: Թույլ պիտի տաք քրիստոնյա հավատացյալներին և քահանաներին քրիստոնեության կարգն ու պաշտոնը կատարել համարձակ ու աներկյուղ՝ ուր կամենան, ինչ որ լավ համարեն: Մեր առաջին պահանջն այս է:

Երկրորդ պահանջն այն է, որ մարդուն ճանաչեք ո՛չ թե պաշտոնով, այլ արդարությամբ, տարբերեք լավը վատթարից, պիտանին անպիտանից, ճանաչեք տոհմիկը և ոչ տոհմիկը, վերցնեք լավը, պատվականը, քաջը, օգտակարը և արհամարհեք ու մերժեք վատն ու անպիտանը, սիրեք վաստակավորին և ատեք անվաստակին, ընդունեք իմաստուններին և խորհրդակցեք նրանց հետ, իսկ հիմարներից հեռու կանգնեք և ասպարեզից հեռացնեք: Երբ այս ամենն այսպես լինի, Արյաց աշխարհի բոլոր գործերը բարեհաջող ու անսխալ կընթանան: Իսկ եթե հակառակը սիրեք՝ ոչ վայելը, ինչպես արել էք մինչև այժմ, գործերը հակառակ կընթանան, ինչպես եղան և այժմ դուք տեսնում եք:

Մեր երրորդ պահանջն այն է, որ նա՛, ով Արյաց տերն է և աշխարհի թագավորը, ինքն իր աչքերով տեսնի, իր ականջներով լսի և ինքնուրույն որոշի մարդու լավն ու վատը և հարկավորն ուրիշի բերանով չասի: Այդպիսի դեպքում տեսածն ուղիղ չի լինում և ոչ էլ լսածը արդար, այլ հաճախ խոսքերը սուտ են լինում, իսկ հրամանները՝ անպետք, անիմաստ և բոլորովին այլայլված: Եվ երբ այս ամենն այսպես է լինում, գործը խավիանվում և ոչնչանում է ծառաների հետ միասին, որի հետևանքով աշխարհն ու նրա բնակիչները չեն կարող անշարժ ու հաստատուն մնալ: Բայց երբ թագավորն իր աչքով է տեսնում և աննախանձ իր ականջով է լսում ու արդար խոսքով խոսում իր ծառաների հետ, այդ ժամանակ ծառաները քաջալերվելով՝ չեն զլանում աշխատելուց, օր-

օրի բազմապատկում են վաստակը, ջանում են ավելացնել բարիքը և այսպես աշխարհը շինվում է և տերն էլ փառավորվելով մշտապես պայծառանում:

Արդ՝ եթե այդ ամենը կարող էք խոստանալ և խոստացածները գրով ու կնիքով հաստատված տալ մեզ, այդ դեպքում կանչի՛ր, հոժարությամբ կգանք ու կլսենք ձեր խոսքերը, կհնազանդվենք թագավորի հրամանին՝ ինչ էլ որ ասի: Բսկ եթե այս երեք պահանջը չէք կարող մեզ խոստանալ, գիտեք որ հնարավոր չէ, այդ դեպքում մենք մահը աչքի առաջ առած պատրաստ ենք մեռնել, բայց Արյաց թագավորին ծառայել չենք կարող: Ունեցածս մյուս խոսքերը՝ եթե ես գալու լինեմ, ինքս կխոսեմ (թագավորի) հետ, իսկ եթե գալս չհաջողվի, այդ դեպքում խոսքերն էլ կմնան, գործերն էլ»:

Ղ. Վահան Մամիկոնյանն այս բոլոր խոսքերն ասաց խորհուրդի դպիր Շապուհին և ճվարշացի Միհր-Վշնասպին ու ճանապարհ դրեց նրանց: Վահան Մամիկոնյանն իր մարդկանց ևս ուղարկեց Նիխորի պատգամավորների հետ...:

Շապուհը և Միհր-Վշնասպը աստյանի առջև Նիխորին հանձնեցին Վահան Մամիկոնյանի առաջարկները: Նիխորը լսելով Վահան Մամիկոնյանի բոլոր ասածներն ու առաջարկությունները, ուրախությամբ լցված, ամենքի ներկայությամբ ասաց. «Այդ բոլոր առաջարկները, որ ուղարկել է Վահանը, ճշմարիտ են և աստվածային հավանության արժանի»:

Այնուհետև Նիխորը շտապ կանչեց նույն պատգամավորներին՝ խորհուրդի դպիր Շապուհին և ճվարշացի Միհր-Վշնասպին ու նամակ գրեց Վահան Մամիկոնյանին հետևյալ բովանդակությամբ. «Լսեցի,— ասում է,— իմ պատգամավորներից, որոնց ես ուղարկել էի քեզ մոտ, քո ասած բոլոր խոսքերը: Նրանց բոլորի մասին գրեցի, այս նամակում քեզ հայտնելու համար: Նրանք հավաստի ինձ հայտնեցին ամեն ինչ, և ես լսեցի: Ուրեմն ե՛կ ինձ մոտ վստահությամբ. քո բոլոր պահանջները, որոնք ձեռքով ինձ ուղարեցիր, և ուրիշ ինչ էլ որ դու ուզենաս, Արյաց տերն ու բոլոր մեծամեծներն ուխտել են լիովին խոստանալ ու կատարել, իսկ քեզ հետ եղածներին Արյաց տերը կվարձատրի և Հայաստան կուղարկի քո ցանկության համաձայն»:

Նիխորը սիրով ընդունեց Վահան Մամիկոնյանի կողմից եկած նախարարներին, պատվեց նրանց ու ճանապարհ դրեց իր պատգամավորների հետ՝ խստիվ հանձնարարելով՝ շտապ և անհապաղ բերել Վահան Մամիկոնյանին:

Պատգամավորները հասնելով Վահան Մամիկոնյանի մոտ, հանձնեցին Նիխորի նամակը: Նա գրածից իմացավ, որ Նիխորը պատգամավորներից լսել և տեղեկացել է այն ամենը, ինչ ինքը առաջարկել էր, չկար Վահան Մամիկոնյանի խոսքերից այնպիսին, որ նշած չլիներ Նիխորը: Պատգամավորներից նա տեղեկացավ նաև՝ թե Նիխորն ինչպիսի ուրախությամբ և սիրով է ընդունել և մեծարել նրանց: Պատմեցին նաև ուրացող խմբի չարաչար խայտառակվելու և այն մասին, թե ինչպես Նիխորը փափագում է նրա շտապ գնալը: Նիխորի պատգամավորները ևս ստիպում և շտապեցնում էին նրան գնալու համար:

ՂԱ. Այնուհետև Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը և իր բոլոր ուխտապահ նախարարները, որ լսել էին Նիխորի Վահան Մամիկոնյանի հետ ունեցած պայմանավորվածության մասին, իրենց պատրաստի գնդի հետ միասին, գնացին նրա (Նիխորի) մոտ կամովին և ուրախությամբ:

(Տեղ հասնելու հաջորդ օրն — Ա. Ա.) արևածագին Վահան Մամիկոնյանը եկավ Նիխորի մոտ:

Նիխորը Վահան Մամիկոնյանին և նրա ուխտակից մյուս նախարարներին ընդունեց ցնծալից ուրախությամբ, երկար իր գիրկն ընդունելով, ողջունում էր նրան և հաղորդում Արյաց Վաղարշ թագավորի ու բոլոր մեծամեծների ողջույնը: Մեծ սիրով, մեկ-մեկ՝ անուններով ողջունում էր Վահան Մամիկոնյանի նախարարներին, ինչպես և գորքի մեծ ու փոքր մարդկանց:

Վահան Մամիկոնյանը, լսելով Պարսից թագավորի ու պալատի բոլոր մեծամեծների ողջույնը, շնորհակալությամբ երկրպագություն տվեց և կատարյալ ուրախությամբ ընդունեց: Նիխորը հրամայեց Վահան Մամիկոնյանի գորքի բոլոր մարդկանց ներս կանչել, ինչպես և հրամայեց պարսիկ մեծամեծներին մնալ ներսը՝ ասյանում: Կատարեցին Նիխորի առաջարկը: Ասյանը լցվեց Մամիկոնյանի հետ գնացած և պարսիկ մյուս մարդկանցով: Նիխորը սկսեց խոսել Վահան Մամիկոնյանի հետ և ասաց. «Թեև դու ինձ հետ միևնույն երկրում ես ապրել, բայց ես բազում անգամ հան-

դիպել եմ քեզ պալատում և լսել քո մասին ձեր երկրի ոչ թե անծանոթ ու անայխտան, այլ լավագիտակ ու խելացի հայ և պարսիկ մարդկանց ասածները, իսկ այժմ փորձով ամենքս դրանում հաստատապես համոզվեցինք: Պատերազմի գործը քաջությամբ է վարվում, մանավանդ, առավել ևս հանճարով ու խելացիությամբ: Իսկ այդ երկուսն էլ դու Արյաց աշխարհին համոզեցուցիչ տեսնել և ճանաչել տվեցիր: Դու քաջություն ցույց տվեցիր քո փոքրաթիվ մարդկանցով, վասնզի քիչ մարդկանցով կռվեցիր շատերի հետ և մեծամեծ հարվածներ տվեցիր ու անհանգստացրիր: Խելացիությամբ ցույց տվեցիր հասկանալով կռվելու, նահանջելու, գորքն անվնաս պահելու և հաջորդ ժամին պատրաստ լինելու ու չվախենալու (ռազմական արվեստը): Թե որ այդ երկու շնորհքները քեզ մոտ կատարյալ չլինեին, հնարավոր կլինե՞ր այդքան փոքրաթիվ մարդկանցով դիմադրել կռվող մարդկանց անթիվ բազմությանը և երբեմն սարսափեցնել ու անհանգստացնել... Արարքներիցդ ոչ մեկը, որ դու մտածեցիր այդպես գործել և կատարել, չի կարող մեղադրության հիմք հանդիսանալ. ո՛չ ոք՝ ո՛չ Արյաց այժմյան տերը և ո՛չ պալատի ավագանին, որոնք ներկայումս կան և որոնց դու ճանաչում ես: Արքայից արքա Պերոզը, երբ իր անձի և իր որդիների համար չկարողացավ հոգ տանել, նրա բարի ծառան ի՞նչ լավ բան կարող էր մտածել ու կատարել: Քո բոլոր գործերը, ինչ որ դու արեցիր, չէր կարող չվստահել և չգործել այն ժամանակ ամեն մի ծառա. տեսնելով (արքունիքի) ամենօրյա խստությունը, չէր կարող չձեռնարկել և չուզենալ մեռնել: Բայց դու և քեզ հետ միաբանված մարդիկ, մահն արհամարհելով, քաջի նման ձեռնարկեցիք այդ գործը, ձեր սպանվածների արյունը աստվածները պահանջելու են ամբարտավան Պերոզից, իսկ ապրել ցանկացողները, որ այժմ կենդանի եք, անպարտ եք և անմեղ:

ՂԳ. Առավոտյան հավաքեցին բոլոր մարդկանց բազմությունը հրապարակում:

Նիխորը, երբ ինքը առանձին էր, հրամայեց իր սենյակը բերել Վահան

Մամիկոնյանին: Այդ ժամանակ, միայնակ լինելով, նա շատ ժամեր խոսեց

Վահանի հետ՝ աշխարհի կարևոր գործերի և իշխանների հոգացողության մասին:

Նրանք երկուսով միասին եկան ատյան: Նիխորը հրամայեց Վահան Մա-

միկոնյանի հետ եկած բոլոր նախարարներին և ռամիկներին ներս գալ իր մոտ:

Նա կանչեց նաև իր պարսիկ ավագանուն:

Այդ ժամանակ Վահան Մամիկոնյանը երկրորդեց աստյանի մեջ իր մի այլ անգամ Նիխորին ասած խոսքերը. «Ամեն մի մարդ իր խնդրի և օգտի համար է գործում: Այստեղ գտնված նախարարներդ, ազատներդ, ոստանիկներդ և ձիավոր գործի զինվորականներդ հասկացող էք և այժմ կարող էք և գիտեք արժանին տալ: Ես և ինձ հետ եղած ուխտապահ նախարարները, ինչ որ խնդրեցինք քեզանից պատգամավորների միջոցով և նամակներով, որոնց մասին երեկ և այսօր քեզ հետ դեմ հանդիման խոսեցի, և դու, Արյաց թագավորի և պալատի բոլոր մեծամեծների հրամանով, խոստացար տալ մեզ գրով ու կնիքով, առանց դրա անհնար է մեզ ապրել ու ծառայել ձեզ: Քրիստոնեության հավատի հաստատությունը, մոգության և ատրուշանների Հայոց երկրից վերացումը, մեր կամքի համաձայն եկեղեցու պայծառությունն ու պաշտոնը, որ հարկավոր է մեզ և պետքական, թագավորի կնիքով հաստատիր մեզ համար, և նամակի մեջ ուրիշ ինչ որ գրված է, ամենը գիտես, հարկավոր չէ շատախոսել քո առաջ: Բայց իշխանության, պատվի և փառավորության համար, նայելով ամեն մեկի աշխատությանը, առանց հետին մտքի, տվեք և մի՛ զրկեք արժանավորին»:

ՂԳ. Նիխորը լսում էր նրա բոլոր ասածները սիրով և հաճությամբ հանձն առնում կատարելու: Նա խնդրեց Վահանից Հայոց սեպհական արյուձին ուղարկել Պարսկաստան. «Կազմակերպիր, — ասում է, — Պարսկաստան ուղարկիր այրուձին, վասնզի Պերոզի որդի Ջարեհն ընդդիմանալով Արյաց գործերին՝ դեռ գործ է կազմակերպում իր և իրեն համակիր անձանց կորստի համար, դու շտապիր ուղարկել Հայոց այրուձին արքունիք հասնելուց առաջ. քո արած գործը մեծ ծառայություն կհամարվի թագավորի և բոլոր արյաց համար»:

Վահան Մամիկոնյանը կազմակերպելով Հայոց այրուձին, ուղարկեց Պարսկաստան, հանձնելով այդ գունդը Վրեն Վանանդացուն: Նրա հետ ուղարկեց նաև նահատակված իր Վասակ եղբոր որդի Գրիգորին: Նրանք շուտով հասան թագավորական պալատ և ուղարկվեցին պատերազմի գործը կազմակերպելու:

Կովում, երբ երկու գործերը իրար բախվեցին, Ջարեհի գործերը պարսվեցին: Ազնվական Գրիգոր Մամիկոնյանը, հոր նմանությամբ, այնտեղ մեծ քաջություն գործեց, որը և հայտնի դար—

ձավ գորավարին և ամբողջ գորքին: Նրա հռչակված քաջության ճհամբավը հասավ մինչև իսկ Վաղարշ թագավորին: Վրեն Վանանդացի սեպուհը ևս աչքի ընկավ իր քաջություններով: Իսկ Ջարեհը փախավ և ամբացավ լեռնոտ մի վայրում: Սակայն նրան ձերբակալեցին, բերին արքունի ատյան և հենց այնտեղ անխնա գլխատեցին անասունի նման:

ՂԵ. Շուտով Վահան Մամիկոնյանը ստիպված, հավաքելով Հայոց այրուձին, ինքն իր ուխտակից նախարարների հետ, վեր կացավ գնաց Վաղարշ թագավորի մոտ: Թագավորը և Արյաց բոլոր մեծամեծները, երբ լսեցին Վահանի Պարսկաստան գալը, շտապ ընդունելության ժամ նշանակեցին: Եվ ևս ներկայացավ թագավորին ու Արյաց բոլոր մեծամեծներին: Վաղարշ թագավորը, նկատի ունենալով Վահան Մամիկոնյանի ճանապարհորդության ժամանակ կրած հոգնածությունը, հետաքրքրվեց միայն նրա առողջությամբ և ուրախացավ: Այդ օրը նրանից ավելի բան չհարցրեց: Հաջորդ օրը առավոտյան հավաքվեցին արքունի պալատի մեծամեծները և Արյաց բոլոր մյուս բազմությունը, թագավորի մեծ բնակարանը լցվեց բազում մարդկանցով:

ՂԶ. Թագավորն ու Արյաց բոլոր մեծամեծները հանձնարարեցին Վահան Մամիկոնյանին նստել նախարարության գահի վրա՝ տալով նրան իր նախնյաց օրինական իրավունքը և Հայոց աշխարհի սպարապետությունը²⁸: Նույն ժամին մյուս ուխտապահ հայոց նախարարներին ևս, որոնք Հայոց սպարապետի և Մամիկոնյան իշխանի հետ միաբանության մեջ էին, շնորհավորեցին ամեն մեկին՝ ըստ պատշաճ արժանավորության: Վաղարշ թագավորն ու բոլոր մեծամեծները Վահան Մամիկոնյանին և նրա մարդկանց ընդունեցին սիրով, արժանավայել պատվով և, ապա հրաժեշտ տալով, խաղաղությամբ ճանապարհ դրին Հայոց աշխարհ:

ՂԸ. Վաղարշ թագավորը, արքունիքի և Արյաց բոլոր մեծամեծների հավանությամբ, հրամայեց հրովարտակ ուղարկել Հայաստան և Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանին Հայոց աշխարհի մարզպան կարգել²⁹: Մարզպանության հրովարտակը բերին հանձնեցին Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանին և, հզոր Աստծու ձեռքով, նրան Հայոց աշխարհի մարզպան նշանակեցին ու հաստատեցին:

Մամիկոնեից տեր Հայոց գորավար ու մարզպան Վահանը դեսպանից ընդունելով մարզպանության հրովարտակը... չհամարձակվեց թագավորին ընդդիմանալ ու նրա հրամանին չհնազանդվել: Վերցնելով հրովարտակը, շուտով պահանջեց անդրվար (ջորհներով լծված սայլակառք— Ա. Ա.)՝ սուրբ եկեղեցի գնալու համար: Քաղաքում գտնված մարդիկ այս լսելով, բոլորը՝ նախարարներն ու ազատները, ազնվականներն ու ռամիկները, այր և կին, ծեր և տղա, առազաստի հարսներն անգամ, առժամանակ մոռանալով նույնիսկ հարսնության ամոթը, խոնված եկեղեցի գնացին: Եկեղեցում բոլորին տեղ չլինելու պատճառով, մարդիկ լցվեցին դրսի սրահները, փողոցները և չորս կողմի ազատ տեղերը: Աստվածասեր բարեսերների ու բարեմիտների համար այդ օրը անհագ խնդություն ու անվերջանալի ուրախության պահ եղավ, իսկ չարամիտների ու խարդախների համար՝ մեծ սուգ ու անմխիթար տրտմություն:

1. Աշուշան Քարթլիի բղեշին էր, որը 449 թ, հայ նախարարների հետ Տիզբոն էր կանչվել որպես ազատագրական շարժման ղեկավարներից մեկը և պատանդ պահվել: 451 թ. Ավարայրի ճակատամարտից հետո, երբ պարսկական արքունիքը հարկադրված էր եղել զիջումների դիմել, պատանդությունից ազատվել էր նաև Աշուշան:

2. Պարսկաստանի Պերոզ թագավորը գահակալել է 459 — 484 թվականներին:

3. Անուշվուռամը Արծրունյաց տան դուստրն էր, որն ամուսնացել էր վրաց Աշուշա բղեշիի հետ: Նրա քույրն էր Ձվիկը՝ Հմայակ Մամիկոնյանի կինը, որի երեք որդիները՝ Վահանը, Վասակը և Արտաշեսը պատանդ էին պահվել, ազատվելուց հետո, իրենց մոր հետ միասին ապրում էին Աշուշա բղեշիի տանը: Վահան Մամիկոնյանը դաստիարակվել էր իր մոր և մորաքրոջ հսկողության ներքո՝ Աշուշայի տանը:

4. Վախթանգ Գորգասար— Քարթլիի թագավորը 446 — 499 թվականներին:

5. Զարմիր Հազարավուխտը պարսկական գործող գորքերի հրամանատարն է եղել Աղվանից աշխարհում:

6. Ատրվշնասպ Հոգմանդյանը Հայաստանի մարզպանն է եղել V դարի 80-ական թվականներին:

7. Ապստամբությունը, ըստ Փարպեցու տեղեկության, տեղի է ունեցել Պերոզի գահակալության 25-րդ տարում: Հայտնի է, որ Պերոզը գահակալել է 459 թվականին, հետևապես, ապստամբությունը, պետք է տեղի ունեցած լիներ 484 թվականին: Սակայն որոշ իրադարձություններից երևում է, որ այն բռնկվել է 481 թ. աշնանը:

8. Կոպրիք կամ Կոպրյաց, ինչպես և Կատշաց աշխարհներ— գտնվել են Պարսկաստանի հյուսիսային մասում, Ատրպատականի մոտ:

9. Տայք — պատմական Հայաստանի 15 աշխարհներից մեկը:

10. Վարազկերտ և Կովակ գյուղերը գտնվել են Նախճավան (Նախիջևան) գավառի արևմտյան մասում՝ Արաքսի ափին:

11. Ակոռի գյուղը գտնվել է Մասյացոտն գավառում՝ Մասիս լեռան փեշերին, հետագայում կործանվել է երկրաշարժից:

12. Ակոռիի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 481 թ. աշնանը:

13. Փուշտիպան սաղարը եղել է թագավորի թիկնապահ զորքերի հրամանատարը:

14. Վին Խոռյան և Ատրվշնասպ Տապյան— պարսից բանակի զորահրամանատարների անուններն են:

15. Ներսեհապատ գյուղը գտնվել է Արտազ գավառում՝ ոչ հեռու Ավարայրից, այդտեղ Վահանի հորեղբայրը 31 տարի առաջ ճակատամարտ էր տվել պարսիկներին:

18. Ներսեհապատի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 482 թ. գարնանը: Ըստ Փարպեցու տեղեկության, հայերը պարսից զորքերի հարձակման մասին տեղեկություններ են ստացել գատիկի ժամանակ: Այդ տարի գատիկը եղել է 482 թ. ապրիլի 25-ին, հետևապես, Ներսեհապատի ճակատամարտը դրանից մի քանի օր հետո պիտի տեղի ունեցած լինի:

17. Վարշակի ջերմուկ— գտնվում է Ծաղկոտն գավառում, ներկայիս Դիաղինի հոջակավոր տաք աղբյուրներն են՝ Արածանի գետի ակունքների մոտ:

18. Ճարմանայի դաշտը գտնվում է Վրաստանում, Կուր գետի աջ ափին:

19. Միհրանը Վրաստանում գտնվող պարսկական զորքերի հրամանատարն է եղել:

20. Ճարմանայի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 483 թ. գարնանը:

21. Դու գյուղը գտնվել է Բասեն գավառում:

22. Ոքաղը Տայոց աշխարհի գավառներից է, ուր և գտնվել են Գյուղիկ և Վարդաշեն գյուղերը:

23. Հեփթաղներ— հունական ցեղախումբ, որոշ աղբյուրներում հիշվում են «սպիտակ հոներ» անունով:

24. Արծաթի կամ Արծաթաղբյուրի կոչվող Աղբերաց դաշտը գտնվում է Բասենի հարավ-արևմուտքում, Կարինի հյուսիսային կողմում:

25. Վաղարշ (Բալաշ) թագավորը Պարսկաստանում գահակալել է Պերոզից հետո՝ 484 — 488 թվականներին:

26. Նիխոր Վշնասպրատ — պարսկական արքունիքի բարձրաստիճան պաշտոնյա. նա է Հեր գավառի Նվարսակ գյուղում բանակցություններ վարել Վահան Մամիկոնյանի հետ:

27. Նվարսակ — Հեր գավառի պարսպապատված նշանավոր գյուղերից է, գտնվում է ներկայիս Կոտուր գետի ափին:

28. Վահան Մամիկոնյանը պարսկական արքունիքի կողմից Հայոց սպարապետ է նշանակվել 485 թ. գարնանը:

29. Վահան Մամիկոնյանը մարգպանության պաշտոնում է նշանակվել 485 թ. աշնանը:

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՂ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշտիշատի ժողովը տեղի է ունեցել 354 թվականին: Ժողովի որոշումները, վեց հիմնական կանոնների ձևով, զետեղված են Փավստոսի պատմության մեջ՝ առանձին գլխի տակ:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպր. IV, դլ. Դ. (Ներսես Պարթև կաթողիկոսը) գնաց հասավ Տարոն գավառի կողմերը և իր մոտ հավաքեց Հայոց աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներին: Հավաքվեցին Աշտիշատ¹ գյուղում, որտեղ առաջին անգամ եկեղեցի էր շինված, որովհետև նա էր մայր եկեղեցին և նախնյաց եկեղեցական ժողովների ժողովատեղը: Բոլորը հոժարությամբ ժողովի եկան և օգտակար խորհրդակցություն ունեցան՝ աշխարհական կարգերը բարեկարգելու, հավատի ընդհանուր կանոնները սահմանելու: (Այս ժողովում) կարգ ու կանոն սահմանեցին, կազմակերպեցին և Հայոց աշխարհի ամբողջ ժողովուրդը դարձրին իբրև վանականների մի ընդհանուր միաբանություն, թույլ չտալով ամուսնություն: Ներսես եպիսկոպոսապետն ամենքի վրա տարածում էր առաքյալներից սահմանված կանոնները, բոլորին խրատ էր տալիս, հորդորում էր, առաջնորդում էր դեպի բարեգործություն և նախանձախնդիր էր լինում. նաև ինքն էր անում, ապա ուրիշներին նույնը ուսուցանում: Նույնը հրամայում էր կատարել Հայոց ամբողջ աշխարհում, գավառ-

ներում, կողմերում, անկյուններում: Որոնում գտնում էին պատշաճ տեղեր, գատում էին՝ նրանց մեջ աղքատանոցներ շինելու համար, որտեղ պետք է հավաքեին ախտավորներին, բորոտներին, հաշմանդամներին, ցավագարներին: Որոշեցին շինել ուրկանոցներ², սահմանել նրանց սնունդ և դարման, իսկ աղքատների համար՝ պատսպարան: Որովհետև Ներսես մեծ եպիսկոպոսապետն այսպես հրամայեց, և սուրբ ժողովը հավանություն տրվեց, որ այսպիսի մարդիկ նստած մնան իրենց կացարաններում, դուրս չգան, տառապանքով մուրալու, և բոլորովին իրենց դռներից ոտք դուրս չդնեն, այլ որ ամեն մարդ պարտական կլինի նրանց (խնամելու): Կարևոր է, ասում էին, որ աշխարհի կարգը չխանգարվի, այլ պետք է, որ բոլորն անխտիր ողորմած լինեն և զգուշությամբ տանեն նրանց կերակուրը ու նրանց կարիքները հոգան: Այսպես էլ շինեց, կազմակերպեց և հաստատեց:

Ուրիշ շատ տեսակ ողորմածություններ էլ սովորեցրեց աշխարհին և շատ հայրենական կարգեր ու կանոններ հաստատեց: Նա խրատ էր տալիս, որ միշտ պետք է նկատի ունենալ հարության հույսը, չկարծել, թե մարդու մահն անդառնալի է, թե նորից կենդանանալու հույս չկա. ուստի և պետք չէ մեռածի վրա անհուսությամբ լացուկոծ անել, անչափ ու անկարգ սուգ անել, այլ հույսով նկատի ունենալ Տիրոջ (երկրորդ) գալուստը և հարությամբ նորոգվելը, ուրեմն սպասել Տիրոջ գալստյանը, երբ ամեն մարդ հավիտենական հատուցում կստանա ըստ իր գործերի: Նաև խրատում էր, որ ամուսնության մեջ օրինավոր լինեն, որ ամուսնացածներն իրար չխաբեն, իրար դեմ դավ չսարքեն, հեռու մնան ազգակցական մերձավոր խառնակ ամուսնություններից, մանավանդ հարսների հետ մերձավոր ամուսնությունից և սրանց նմաններից: Եվ կանոն էր դնում՝ մեռած անասուն և արյուն չուտել, ամսականի ժամանակ կնոջը չմերձենալ, որովհետև դրանք պիղծ են Տիրոջ առաջ:

(Նա դատապարտում էր) նենգությունը, մատնությունը, ագահությունը, ուրիշին նախանձելը, ցանկասիրությունը, զրկողությունը, արվամոլությունը, իգանալը, բամբասանքը, մոլի հարբեցողությունը, որկրամոլությունը, հափշտակությունը, պոռնկությունը, թշնամուց վրեժխնդրությունը, ստախոսությունը, թշնամությունը, անողորմածությունը, սուտ երդումը, արյունահեղ սպանությունը,

պիղծ անասնամուլությունը, (երկրորդ) հարության հույս չունենալը, անհուսությամբ մեռելներին սգալը — այս բոլորը համարում էր միանման կորստյան խորխորատ: Եվ ամբողջ երկրին պատվիրում էր նա, հենց իրեն՝ թագավորին, մեծամեծներին և առհասարակ նրանց, որոնք ուրիշի վրա իշխանություն ունեին, որ գութ ունենան իրենց ծառաների, ստորադրյալների և աշակերտների նկատմամբ, սիրեն նրանց իբրև իրենց հարազատների, ապօրինի կերպով ու չափազանց հարկերով նրանց չնեղեն, հիշեցնելով, որ նրանց համար էլ աստված կա երկնքում: Այսպես էլ ծառաներին պատվիրում էր հավատարիմ և հնազանդ լինել իրենց տերերին, հիշեցնելով նրանց, որ դրա համար վարձք կստանան Տիրոջից:

Եվ բոլոր եկեղեցիները նրա օրերում խաղաղություն ու նորոգություն գտան. ամբողջ Մեծ Հայքում եպիսկոպոսների պատիվը մեծացավ, եկեղեցիների կարգերը ծաղկեցին, լիովին պայծառացան, ամենայն վայելչությամբ հաստատվեցին կաթողիկե եկեղեցիների կարգերը, սուրբ պաշտամունքի կարգերը աճեցին, պաշտոնյաներն ավելացան: Եկեղեցու կարգերը շատացրեց շեն ու անշեն տեղերում, նույնպես կրոնավորների թիվը բազմացրեց:

Ջանազան տեղերում, Հայաստանի բոլոր գավառներում հիմնեց դպրոցներ՝ հունարեն և ասորերեն լեզուներով: Շատ նեղվածների փրկում էր, գերության մեջ տառապողներին գերությունից ազատում էր՝ ոմանց քարոզելով Քրիստոսի ահը, և մյուսներին փրկանք տալով՝ գնում ազատում էր ու իրենց տեղերը դարձնում: Այրիներին, որբերին, չքավորներին հանգիստ ու սնունդ էր ապահովում, աղքատները միշտ նրանով ուրախանում էին. իր սեղանատունն ու սեղանը միշտ բաց էին աղքատների, օտարականների ու հյուրերի համար: Եվ այնքան մեծ էր նրա աղքատասիրությունը, որ թեպետ բոլոր գավառներում աղքատանոցներ շինեց ու նրանց համար դարման նշանակեց, այնպես որ իրենց անկողիններից վեր կենալուց ավելի նեղություն չքաշեն, բայց և այնպես առանց նրանց սեղան չէին նստում, այլ կաղերը, կույրերը, հաշմանդամները, վերքոտները, խուլերը, տնանկները, կարոտյալները նրա հետ սեղան էին նստում ու կերակրվում: Եվ ինքը իր ձեռքերով բոլորին լվանում էր, օծում, (վերքերը) կապում, իր ձեռքով նրանց կերակուր էր բաժանում, իր բոլոր ունեցածը նրանց

վրա էր ծախսում. բոլոր օտարականները նրա հովանու տակ դադար առած հանգստանում էին:

1. Աշտիշատը հայ մատենագրության մեջ հիշվում է նաև Հաշտիշատ ձևով: Գտնվում է Տարոն գավառում: Հեթանոսական շրջանում եղել է կրոնական գլխավոր կենտրոնը, այստեղ են գտնվել Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի մեհյանները:

2. Ուրկանոցները հասարակական բնույթի հիմնարկներ էին, ուր հավաքում, պահում էին ուրուկներին՝ բորոտներին:

ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՄՕՂՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Շահապիվանի¹ ժողովը տեղի է ունեցել 444 կամ 445 թվականներին:

Կանոններում ժամանակակից իշխանավորներից հիշվում են Հայոց մարզպան Վասակ Սյունին, հազարապետ Վահան Ամատունին և մաղխազ Վրեն Խորխոռունին:

Ինչպես այս, այնպես էլ այլ եկեղեցական ժողովների որոշումները և կանոնական ցաքուցրիվ նյութերը VIII դարի սկզբներին, ժամանակի հայտնի եկեղեցական ու քաղաքական գործիչ Հովհան Օձնեցին հավաքելով՝ կազմել է «Կանոնագիրք Հայոցի» առաջին ժողովածուն: Հետագայում Կանոնագիրք են մուծվում նաև այլ կանոնախմբեր ևս:

Կանոնագրքում զետեղվել են եկեղեցական այն որոշումները կամ գրությունները, որոնք շոշափել են ֆեոդալական հասարակական խավերի փոխհարաբերությունները, անձնական վարվեցողության ձևերը, ժառանգության, քաղաքացիական, քրեական իրավունքի ու իրավաբանական այլ և այլ հարցեր: Կանոնագրքի հիմնական առանցքն են կազմում ինչպես ազգային՝ ինքնուրույն, այսպես էլ օտար՝ թարգմանական կանոնական որոշումներն ու փաստաթղթերը, տիեզերական, տեղական ու հայկական եկեղեցական ժողովների որոշումները, հայ և հույն եկեղեցական նշանավոր գործիչների գրությունները և այլն:

«Կանոնագիրք Հայոցի» գիտաքննական համահավաք բնագիրը հրատարակել է Վ. Հակոբյանը (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, Երևան, 1964, հատ. Բ,

Երևան, 1971): Կանոնագրքից ստորև բերված բոլոր հատվածները, որոնք
աշխարհաբար

է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը, տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ, Ա, էջ 450, 461—466

14. Եպիսկոպոսը կամ երեցը, սարկավազը կամ հոգևոր պաշտոնյաներից ու միաբաններից ով ուզում է լինի, իրավունք չունի տանտիկին պահելու, ինչպես մծղնեականների սովորությունն է: Իսկ եթե պահի, և այդ վկայությամբ հաստատվի, այդ անձը, ինչպիսի կոչում էլ ուզում է ունենա, պիտի հեռացվի իր պաշտոնից իբրև ամբարիշտ և մաքսավոր, քանի որ սուրբ եկեղեցին և տե-րունական սուրբ խորհուրդն անարատներին է ընդունում, արատավորներն անարատների միջոցով են փրկվում:

19. Եթե մեկը մծղնեության² մեջ գտնվի՝ լինի դա երեց, սարկավազ կամ արեղաներից, պիտի հոգևոր կոչումից կարգալույծ լինի, աղվեսադրոշմ պիտի գրվի ճակատին և տարվի ճգնավորների մոտ ապաշխարության: Իսկ եթե կրկին անգամ նա գտնվի մծղնեության մեջ, նրա երկու ջլերը պիտի կտրել և ուրկանոց տանել, քանի որ «Մարդը պատվի մեջ էր և չհասկացավ»: Այդ նույն պատիժը վերաբերում է նաև արեղաներին: Իսկ եթե տղամարդն իր կնոջ և որդիներով գտնվի այդ աղանդի մեջ, տղամարդկանց, կանանց և գիտակցության հասած մանուկների ջլերը պետք է կտրել, աղվեսադրոշմ դնել ճակատներին և տանել գողենոց՝ ապաշխարության համար: Իսկ այն մանուկները, որոնք դեռ չեն գիտակցում պղծությունը, նրանք պետք է վերցվեն և տրվեն Աստծու սուրբ պաշտոնյաների ձեռքը, որպեսզի կերակրեն և սովորեցնեն նրանց ճշմարիտ հավատը և Տիրոջ երկյուղը:

20. Եթե որևէ տեղ ժողովրդի մեջ գտնվի չարագործ, երեցներն իմանան ու չհայտնեն եպիսկոպոսին, հետո երբ քննությամբ պարզվի որ, իրոք, այդպես է եղել երեցը օրեր ու ամիսներ առաջ իմացել է այդ մասին և չի բողոքել եպիսկոպոսին, երեցը ենթակա է այն պատժին, որը սահմանված է մծղնեության համար: Նման երեցը չպիտի երեցություն անի իր ողջ կյանքում, որպեսզի նրան փոխարինող երեցը կամ վանականը տեսնելով այդ, ճշմարտությամբ հովվի ժողովրդին:

Իսկ եթե երեցը իմացել է և հայտնել է եպիսկոպոսին ու վկա—

յությամբ պարզվի, որ եպիսկոպոսը կաշառք վերցնելով՝ ծածկել է կամ աչառու է գտնվել, և վկայությամբ հաստատվի, որ, իրոք, եպիսկոպոսը ականջի ետև է ձգել երեցի բողոքը, արհամարհել է Աստծու պատվիրանը և կորստյան մատնվածի խնդրով չի զբաղվել, աստվածային օրենքներին նախանձախնդիր և վրեժխնդիր չի գտնվել, նա պաշտոնանկ պիտի լինի շնացողներին թաքցնելու համար, իսկ այդ դեպքում երեցն անպարտ է:

Իսկ եթե եպիսկոպոսը ջանացել է վրեժխնդիր լինել, և եպիսկոպոսի տարած այդ աշխատանքի մասին վկայեն երեցներն ու այլ մարդիկ, և երբ հաստատվի որ նա, իրոք, չարագործին հայտնաբերել և հայտնել է իշխանությանը, իսկ տվյալ երկրամասի իշխանը ծածկել է շնացողներին, թաքցրել է կորստաբեր արծաթի կամ աչառության և կամ այլ ծառայության պատճառով, չի սիրել Քրիստոսին, չի կատարել նրա պատվիրանները և Տիրոջ օրենքները, մարդկանց հոգու և մարմնի նկատմամբ վրեժխնդիր չի գտնվել, այդպիսին թող նզովյալ լինի, եկեղեցուց վտարվի, մինչև որ պղծագործին տան եպիսկոպոսի ձեռքը:

Եթե պղծությունները կատարվի նախարարի տանը, և հանցագործ լինի նրա կինը, կամ նրա դուստրը, կամ որդին և կամ անձամբ ինքը, և եթե նա ոչ ընտանիքն է տալիս եպիսկոպոսի ձեռքը և ոչ էլ ինքն է վերադառնում սրբության՝ ցանկանալով բռնի ապաստան տալ չարագործին, թող այդպիսին ողջ տնով, ծնունդով և կյանքով նզովյալ լինի, չհամարձակվի ժողովրդի մեջ դուրս գալ, թող ընկերները ու բոլոր մարդիկ նրա հետ հաղորդակցության մեջ չմտնեն այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ որ նա գտնվում է պղծության մեջ, մինչև որ ետ կդառնա սրբության: Իսկ եթե ինքը չէ պղծության մեջ, այլ ընտանիքի անդամները կամ ծառաները, թող նրանց տա գլխավոր եպիսկոպոսի ձեռքը՝ կշտամբանքի համար:

Իսկ եթե պղծությունը կատարվի ոստիկանի տանը, և այդ անողը լինի ինքը կամ ընտանիքի անդամը, ինչպես ասացինք, ընտանիքը թող պատժի ենթարկվի օրինական այն պատժով, որը սահմանեցինք: Իսկ եթե ինքը ևս իր ընտանիքով մղնեության մեջ գտնվի, թող բռնեն պղծագործին և իր ընտանիքով բերեն հրապարակ՝ գլխավոր եպիսկոպոսի, մեծամեծ իշխանների ու ավագ դատավորների առջև և համատեղ վրեժխնդիր լինեն՝ ըստ

աստվածային օրինաց, որ ուրիշները, տեսնելով այդ, սրբությամբ և երկյուղով պաշտեն բոլորիս Արարչին, որպեսզի հաստատուն ու կատարյալ լինի աստվածապաշտության կարգը, որպեսզի հետամուտ լինեն և հարգեն սրբերին, որպեսզի խոսքով և գործով լինենք Աստծու ճշմարիտ ծառաներ և մեր բարի հատուցումով բարերար Աստծուց ակնկալենք և ժառանգենք անվախճան պարգևները, հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

1. Շահապիվան — ավան Բագրևանդ գավառում, եղել է «բանակատեղի թագաւորացն Հայոց»:

2. Մծղնեությունը քրիստոնեության վաղ շրջանում ադանդավորական քողի տակ հանդես եկած սոցիալական շարժումներից է, որի դեմ պայքարել է պաշտոնական եկեղեցին:

ՎԱՉԱԳԱՆԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑՈՒ

Աղվանքի թագավոր Վաչագանը պարսից Պերոզ (459—484) և Վաղարշ (484—488) թագավորների ժամանակակիցն է: Նա հայտնի է Աղվանքում կատարած մի շարք բարենորոգություններով: Ցանկանալով երկրում հաստատուն կարգ ու կանոն սահմանել, հրավիրել է ժողով և հաստատել իր անունով հայտնի կանոնախումբը, որը բաղկացած է 21 հոդվածներից: Կանոնախումբը զետեղված է Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ:

Մովսես Կաղանկատվացին (VII դ.) հայ պատմագրության ականավոր դեմքերից է: Ծնվել է Հայոց Արևելից կողմանց Ուտիք նահանգի Կաղանկատուք գյուղում: Գրել է մի երկասիրություն «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» խորագրով: Մեծ չափով օգտվել է Խորենացուց և, այլ հեղինակներից և քաղվածքներ կատարել նրանցից: Պատմության մեջ արժեքավոր տեղեկություններ կան իր ժամանակի կարևոր իրադարձությունների մասին: Որպես քրիստոնյա պատմագրող՝ զգալի տեղ է հատկացրել եկեղեցական հարցերին: Պատմությունը X դարում շարունակել է մի այլ հեղինակ՝ Մովսես Դասխուրանցին:

Կաղանկատվացու գրաբար բնագիրն առաջին անգամ հրատարակել է Կ. Շահնագարյանը՝ 1860 թ. Փարիզում: Աշխարհաբար է թարգմանել Վ.

Առաքելյանը՝ «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» վերնագրով, որը
հրատարակվել է 1969 թ.՝ «Հայ մա-

տենագիրներ» մատենաշարով: Ստորև բերված հաստատումները տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

Գիրք Ա, գլ. ԻԶ

Աղվանից արքա Վաչագանի տարիներին աշխարհականների ու եպիսկոպոսների, քահանաների ու քորեպիսկոպոսների, ազնվականների ու ռամիկների միջև բազմաթիվ հակառակություններ էին լինում: Արքան կամեցավ մի բազմամարդ ժողով գումարել Աղվենում, որ կայացավ մարերի ամսի տասներեքին:

Ես Վաչագան՝ Աղվանից արքաս (ապա հիշվում են ժողովի մյուս մասնակիցները — Ա. Ա.)... Որոշեցինք հետևյալը.

Ա. Այն քահանաները, որոնք գյուղերում են լինում, տարեկան երկու անգամ երկրպագում են եպիսկոպոսին և հոգևոր կարգ ու կանոն են սովորում նրանից՝ ըստ Աստվածաշնչի, և ինչպես կարգն է, տարվա մեջ եպիսկոպոսին ընծա պետք է տարվի:

Բ. Երբ քահանա և սարկավագ են ձեռնադրում, չորս դրամ քահանային, իսկ երկու դրամ սարկավագին պետք է տան¹:

Գ. Ազնվական կամ թագավորական ցեղին պատկանող որևէ մեկը կենդանության ժամանակ իր ձեռքով հոգու բաժին պետք է տա. ասենք՝ ձի թամբով ու սանձով և կամ ինչ հարստություն որ ունի, դրանից պետք է տա, եթե կենդանության օրոք չտա, ապա նրա մահից հետո ընտանիքն է պարտավոր տալ:

Գ. Քահանային ժողովրդի կողմից տալու կարգը այսպես է լինելու, ունեորը պետք է տա չորս գրիվ² ցորեն, վեց գրիվ գարի, տասնվեց փաս³ քաղցու, իսկ նա, որ հացասակավ է, դրա կեսը պետք է տա, ինչ վերաբերում է գինուն, թող տա այնքան, որչափ կարող է: Վարուցանք և այգի չունեցողից չպետք է առնեն, իսկ նա, որ իր հոգու համար սրանցից ավելին կտա, բարիք կանի: Ինչպես Պողոսն է ասում. «Նա, որ առատությամբ է սերմանում, առատությամբ էլ կհնձի»: Իսկ նա, ով ոչխար ունի, պետք է տանից մի ոչխար տա, երեք զգաթ բուրդ ու մի գլուխ

պանիր, ով ձիեր ունի տանը, պետք է տա մի քուռակ, իսկ խոշոր եղջերավոր
անասուն ունեցողը՝ մի հորթ:

Ե. Աշխարհականներից ոչ ոք՝ ազնվական, շինական կամ մեկ ուրիշը, տարվա
ընթացքում պատարագը բաց չպետք է թողնի,

այսինքն՝ մեռելների հիշատակը պետք է կատարի, ինչպես որ կարող է իրենց վաստակից մեռելներին անմաս չպետք է թողնեն. մեռած մարդու համար մի ձի, եթե ձի կա, մի խոշոր եղջերավոր անասուն՝ արջառ, եթե կա. մեռելի տերը եկեղեցուն պետք է տա, դրանցից որ մեկը կամենա:

Ձ. Եթե վաներեցը կամ որևէ վանական վանքին վնաս է հասցնում (գողանում է) և վրան հաստատվում է, պետք է անարգեն ու տեղից հեռացնեն, իսկ գողացածը գրավեն եկեղեցու համար:

Է. Եթե մի վանքի քահանաները շատ են, իսկ ժողովուրդը՝ քիչ, և մի այլ վանքի ժողովուրդն է շատ, բայց քահանաները քիչ են, շատ ժողովուրդ ունեցող վանքից ժողովրդի մի մասը վերցնում և հանձնում են այլ վանքին, որի քահանաներն են շատ:

Ը. Եթե քրիստոնյա մարդը կովում և արյուն է թափում. ներկայացնում են եպիսկոպոսին ու ըստ օրենքների պատժում:

Թ. Այն քահանան, որ հովվում է մեծ գյուղի վրա, մի այլ գյուղ ևս չպետք է պահի. իսկ եթե երկու գյուղեր միմյանց մոտ են, կարող է հովվել մի քահանա և առհասարակ քահանան սպասարկում է այնքան, որքան կարողանում է կառավարել:

Ժ. Ոչ մի տղամարդ երրորդ պորտի ազգակցուհի կին չպետք է առնի և եղբոր կնոջ հետ չպետք է ամուսնանա:

ԺԱ. Ով առանց պատճառի կնոջը բաց է թողնում ու առանց պսակի կին է առնում, ով անօրեն ու մարդասպան է և կամ կախարդահարցությամբ է զբաղվում, նրան կապելով թագավորի մոտ պետք է տանել ու չարաչար կերպով սպանել:

ԺԲ. Նրանց, որոնք լացուկոծում են տան գլխավորին, գուսանների հետ պետք է կապել, տանել թագավորի դուռը և պատժել. իսկ հարազատները չպետք է համարձակվեն նրանց հետևից լաց լինել:

ԺԳ. Նրան, որ գեշ է ուտում, և նրան, որ քառասունքին միս է ուտում, կիրակի օրը աշխատում է ու եկեղեցի չի գնում. քահանան ժողովրդի հետ միացած, պատժում է:

ԺԴ. Նա, որ չորեքշաբթի կամ ուրբաթ աղուհացից առաջ միս է ուտում, մի շաբաթ պասս պետք է պահի. իսկ եթե մեկը գա ու քահանայի մոտ այդ մասին վկայություն տա, թե պասը չի պահել, գյուղի տանուտերը նրանից պետք է մի եղ առնի ու տա քահանային:

ԺԸ. Եթե ազնվականները տասանորդ են տալիս, պետք է մի մասը բուն գլխավոր եկեղեցուն տան, մյուս մասը՝ իրենց եկեղեցուն:

ԺԹ. Կիրակի օրը տերն ու ծառան պետք է գնան մայր եկեղեցի, աղոթքներ ու հիշատակ կատարեն եկեղեցում, իսկ կրոնավորը հոգեբաժինը եկեղեցուն պետք է տա:

Ի. Ազնվականները առանց եպիսկոպոսի իրավունք չունեն քահանային հեռացնել կամ նշանակել՝ չնայած որ իրենց դաստակերտն է. եպիսկոպոսն էլ չպետք է առանց նրանց ազատի կամ նշանակի: Եթե ազնվականից կամ ժողովրդից քահանային վտանգ է սպառնում, քահանան էլ իրավունք չունի հեռանալու առանց եպիսկոպոսի թույլտվության:

1. Այստեղ, թվում է, թե բնագրային աղավաղում կա, որովհետև այլ կանոններից հայտնի է, որ քահանաները կամ սարկավագները ձեռնադրվելիս իրենք են դրամ տվել ձեռնադրողին:

2. Գրիվ — ծանրության լափ է, ունի մոտ տաս կիլոգրամ քաշ:

3. Փաս — հեղուկի չափ է, որի տարողությունը ճշտությամբ հայտնի չէ:

ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՉՆԱԶԱՆԴՎՈՂ ԾԱՌԱՆԵՐԻ ՄՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՄԱՀՄԱՆՎԱԾ ՊԱՏԺԻ ՄԱՍԻՆ

Աթանաս Աղեքսանդրիացին (295 — 378) վաղ քրիստոնեական աչքի ընկնող եկեղեցական գործիչներից է, եղել է Ալեքսանդրիայի հոգևոր առաջնորդը: Հանդես է եկել արիոսականների դեմ և պաշտպանել Նիկիայի տիեզերական ժողովի կանոնները: Նրան վերագրվող կանոնախումբը բաղկացած է 88 հոդվածներից: Հայերեն է թարգմանվել V դարում:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ, Ա, էջ 303

30. Հարց. Եթե մեկի ծառան անհնազանդ գտնվի և նրա տերը բազմաթիվ անգամ նրա վրա զայրանալով խփի և սպանի, ինչպիսի՞ ասպաշխարություն պիտի սահմանել, նրան ի՞նչ պատիժ պիտի տանք:

Պատասխան. Մպանողը պիտի ապաշխարի:

Հարց. Եթե որևէ մեկը գողության ժամանակ խփի և սպանի գողին, ինչպե՞ս վարվել սպանողի հետ:

Պատասխան. Սպանողը պիտի ապաշխարի:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Ա, էջ 319-320

71. Հարց. Եթե քահանայի ծառաներն ապստամբվում են և հեռանում նրա տանից, և տերը այլ ծառաներ է ուղարկում նրանց ետևից՝ ետ բերելու իրենց տիրոջ մոտ, սակայն հասնելով նրանց, սպանություն է լինում, քահանան պատասխանատու է արդյոք դրա համար, նա քահանայության պաշտոնը անխղճմտանք կարո՞ղ է շարունակել, թե ոչ:

Պատասխան. Եթե քահանան պատվիրեց, թե «Վնաս չտաք, այլ քաղցրությամբ բռնեք և բերեք», և նրանք, հասնելով նրանց, սպանել են, քահանան անպարտ է, իսկ եթե խստությամբ ուղարկեց նրանց ետևից՝ նրանց մահվանը մեղսակից է և իրավունք չունի քահանայություն անել:

ԼԱՎՈՂԻԿԻԱՅԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ԿԱՆՈՆԸ ՎԱՇԽԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Լավողիկիայի կանոնները՝ բաղկացած 55 հոդվածներից, ըստ տեղեկությունների, կազմվել են 314 թվին: Հայերեն է թարգմանվել V դարում:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Ա, էջ 229

5. Վայել չէ քահանային փող տալ և վաշխ ու տոկոս պահանջել և ոչ էլ ամենևին՝ տոկոսների փոքր մասն անգամ վերցնել:

ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԿԱՆՈՆԸ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՄ

Կեսարիայի կանոնները՝ բաղկացած 55 հոդվածներից, ընդունվել են Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում 314 թվին: Հայերեն են թարգմանվել V դարում:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Ա, էջ 174

10. Գողերը, ավագակները, մարդասպանները և նրանք, որոնք մահաբեր դեղերով անողորմ խողխողում են մարդկանց, նրանք, որոնք կրակով այրում, հրդեհում են որոշ մարդկանց վաստակը և շենքը, մեծամեծ ոճիրներ են գործում, բազում հարվածներ, բազմաձև և բազմատեսակ չարիք են պատճառում մարդկանց: Նրանք և՛ արդար մարդկանց արյունն են թափում, նրանք և՛ սրբություններ են կործանում, նրանք և՛ եկեղեցու պաշտոնյաներին են խողխողում, նրանք և՛ բարձրաձայն հայհոյանքներ են անում: Օրենքը և նախնյաց կանոնները այսպիսիներին հրամայում են սպանել, իսկ ոմանց խրատել: Նրանք արժանի են մահվան, եթե չար ճանապարհից ետ չդառնան:

ԿՅՈՒՐԵՂ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅՈՒ ԿԱՆՈՆ ՀԵԹԱՆՈՄՆԵՐԻ ՀԵՏ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ՄՏՆԵԼՈՒՑ ԽՈՒՄԱՓԵԼՈՒ ՄԱՄԻՆ

Կյուրեղ Աղեքսանդրիացին IV դարի վաղ քրիստոնեական եկեղեցական գործիչներից է: Նրան է վերագրվում հինգ փոքրիկ հոդվածներից բաղկացած մի կանոնախումբ: Հայերեն է թարգմանվել V դարում:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հատ. Բ, էջ 59 — 60

3. Նրանք, ովքեր ամուսնացել են հեթանոսների հետ և Աստված ժամանակ է տալիս նրանց ապաշխարության, ամբողջ կյանքում պիտի ապաշխարեն արտասուքով և ողորմություն տալով: Նրանք իրենց ողջ գույքը թող տան աղքատներին և տարեկան մեկ անգամ հաղորդվեն ըստ օրինաց: Իսկ եթե չկա (ապաշխարության) նման միջոց, (մեղսակիցը) չի կարողանում ազատվել անօրինության կապանքներից, թող ծառաներ գնի և ազատություն տա, որքան կարող է շատ, որպեսզի հետին թոշակին կարողանա արժանի լինել: